

473538

Ida väike noorimene

asulastik.

Publitsist (l. a. h.).

I.

Ida väike noorimene asulastik

I.

Pundist, Arf

Auhinnatöö
473538

1. det. 1929 a. tunnustatud
esimese auhinna
Autol. St. aer. nat. hääletaks.
Autol. Puudist
J. Kamber
J. Kamberi Sõbrad

AB

7647.

Lääne-Väikekaaremaa omalastik.

I.
Tekst.

Omalaastiku morfograafiline ja füsioloogiline-
geneetiline selgitus, rütmilises maa omalastis-
musest ja pinna kaitsemisest.

„Antropogeograaf“

Sim.

I - Teost.

II - Kaardid ja pildimaterjal.

I.

Sissejuhatus

11k

3.

Kirjandust

5.

Esimene osa

7.

Statistiline osa

17.

Teine osa

18.

Kokkuvõtteosa

66.

Sissejuhatus.

See oli möödunud kevadel, mil luup-
petud õpetajatest soovitatuna ja õhu-
tatuna siirdusin Amlegeograafilise
uurimistele, et omandada kiiretki
ülevaatest, mida võib pakkuda uuri-
jale amlegeograafia võratu teadus,
kui anduda kõige tahtega ja hinge-
nõudele rannakuul erinevatele asjadele,
mis kujundavad amlaalo.

Vaimustavate õhetuste aetuna püü-
di saada tammur lähemale, teise
rõgavamale amlegeograafia lõp-
matule rannikule.

King seadmi oma ülesandeks: asula-
liku morfoograafilise ja fürioloogis-
geneetilise selgituse võtames maaoma-
dusbuhtest ja prima karmite misest.

Oma uurimusalaks valisin Kolga jaani
ja Põltsamaa kihelkondade rannikuala,
misnagu kujutab eesest Põltsamaa
maastikulise ümbruse ida osa.

Et ülealmainitud teem erineb kor üli-
kvali ankima teemide kavast, siis valisin
selle teemi eesest ankima Tüvis.

Minu ülesande teostamiseks andsid
lahkeelt õpetust ja juhatusi hra d.
lic. phil. A. Tammekann, mu lugupetud
õpetaja, ja mag. Edg. Kant ja A. Miler.
Taan neidele härradele ma sain taku-
tatud võrratunnalt huvitava teadus-
salvele, mida on arula geograafia.

Siti lugupidamist ja tänuvõlgu
oma austatud õpetaja hra d. lic. phil.
A. Tammekannile, kes ohverdanud
palju aega ja taht mu varustamiseks
ülesandeks tarviliku teadnishulgaga,
ning kes igatpidi vastu tuli tööks
tarviliku aamelise ja moraalse tuge
hankimisel.

Neil alustel esitan oma esimene katse
arula loole üle.

Tartu,
Oktoober 1929.

Kutor.

Kirjandus.

Tähtsamate allikaten a on esinend
järgmised tööd:

1. Gradman, A. R. - Aaständlike Siedlungsweisen
des Königreichs Württemberg.
2. Granö, J. G. - Eesti maa stiikultiseid ümised
3. Greutzstein, A. - Raadi tald konna majandusgeo-
grafia
4. Johansen, P. - Siedlung und Agrar-
weisen der Esten im Mittelalter.
5. Kant, Edg. - Tartu.
6. Meitzen, A. - Siedlungs und Agrarwesen,
etc. I, II, III.
7. Kruus, H. - Linn ja küla Eesti.
8. Martna, M. - Külast.
9. Pirand, H. - Das Baltische Herrenhaus I, II.
10. Schlüter, O. - Die Siedlungen im nörd-
östlichen Thüringen.
11. Tammekann, A. - Outlines of the Distri-
bution of Population in Estonia.
12. 1922.a. Üldrahva lugemise andmed,
riik IX.
13. Eesti kirjandus 1909 - 15.
14. "Odamees" - 1924.

16 15. koguteosed: Tõrnumaa, Võrumaa,
Põlva- ja Kõrvalmaaga koguteos, Eesti.

17 16. üheverstaalsed ja kolmeverstaalsed
kaardilehed.

15 17. K. Orviku - Kesk-devaani põhikirjad
Eestis (Kärikiri.).

18. Dutari oma päevaraamat suritü-
de üle ja päevapildid.

Päale nende allikate taaritatud
üksikuid artikleid ja katkendeid
teistest töödelt, nagu Paramest jt.

Erineneasa

Maastik.

I. Üldist.

Asend.

Ida-Väikevõremaa (pro: Põltsamaa ^{väikevõremaa} ja tasandikkude, sumbkülade ja tihedate teede maastiku idaosas.) asub triapetsja reesti mandri südamel, toetudes lõunaosaga Vütsjärve põhjarannikule, piirduv ta idaservale joetaguselga, edelas Saka-laga ja läänes ning loodes samavald-konna läänestaga — võttes nii oma alla 700,2 km² — ^{üheksa} täpsus!

Ülaleritatud arv on saavutatud mitmekord-sete planeetrite muutmiste järele kaardilt, mille muut on 1:600 000 ja eritatud 1922 a. üldrahvalugemise andmete Viljandi-maa viikust.

Ida-Väikevõremaa on lõunast kagu-loode rihiline püstkülik, millele liitub ebamäärane süvrik põhjas — ja võtab

eneselle maastiku Parinarabast Põltsamaa
jõe ja Kenevereist Pikkurmeni - ning
Pajusi Luige- ja Vabriku arundusist Võts-
järveni; amdes $58^{\circ}23' - 58^{\circ}45'$ laiusse ja
 $25^{\circ}45' - 26^{\circ}15'$ pikkuse
vahel.

Tuotudes Võtsjärve põhjakaldale, asub
Ida-Väikevaaremaa kesk-estis mandrit
lähistaval Piipsi-Pärnu nõo põhjareel,
sama nõo idaosas kolmandal verandil.
Sellal, kui kegu ala on Põltsamaajõe
ning Tõnnasienmajõe ja Võtsjärve
põhjakalda valgala, vaid loode ja
loodelääne serv saadik Kotsarni-
Suosaare arunduse - Nõmavere - Võts-
järve - Kivivere - Huküla joone kuu-
lub Pärnujõe, ja seega ka Liivilake
valgala.

Geoloogiline alus.

Aluspõhja petrogr. laad?

Ida-Väikevaaremaa aluspõhi on
lühikes Kesk-devooni punane liivakivi,
millise põhjapiirina esineb Tarasaare
Kõbra joon. Sellest joonest põhjapool
esineb Siluuri Kõdare lade, mis ulatub

alor aluspõhjajana maastiku piirini, kusta asendub Siluuri Raiküla lademega.

Pinnakate.

Kluspõhja katab kõikjal põhimoreeni aines, millel asetub kohati ka turskliiv.

Pinnakatte paksuse selgitamiseks olgu eristatud siin mõningad ^{juuresolevad} profiilid:

Ulge	Vare Ulge.	Adra.	Heinasaare.	Jaanusse.	Milgon
Turskliiv	0,90	1,30			
põhimoreen	3,30	3,60	4,90	5,40	12,0

Sellest tabelist selgub meile üldjoontes põhimoreeni paksus ja turskliiva esinemisala. Selgub, et põhimoreen esineb paksemal Heinasaare, Jaanusse ja Milgon kohal, kuna Võitsjärve kaldal ja Adraal esineb ka turskliiv.

Kuivte vahelised madalamatel lammidel esineb põhimoreenil turvas, mille paksus kõikum - alates mõnest kümnest sentimeetrist kuni paksukihilise kõrgtallani.

Kuna varem maal pinnakatte levimine omab viirulise iseloomu, s.t. moreen vaheldub liiva ja turbaga, vahemaal pinnakattena peale üksikute liivaalade, turvas, mis siin levib juba pideva alana (Umbusi ja Saasaare rabad!).

Päldmaal sellevastu turbakihid pole asetatud levimusest horisontaal-suunas viiruliselt moreenil, vaid laikudena

ünnikutel madalamatel suvaladel,
kuna põhimoreen katab aluspõhja
põdevalt. Siin kuvitel aga erinevad ena-
masti kruusa- ja liivakihid.

II. Maastikuline kirjeldus.

Kla võiks jagada maastikult kolme
osa 1. Kolga-Jaani ala - Voremaa.
2. Põltsamaa - Põldmaa.
3. Siiniste vahel asuv Vähemaa.

1. Voremaa.

Maastikku katarvad lüüde - kaagu-
sihilised, pikad, kitsad, madalad ja
lamedad väikevõred, millised madala-
mad ja ühtlasi ka lamedamad läänes,
Võrkjärve kaldal, kus nad ka harvemalt
erinevad. Nende vahel asub veniseid kum-
said, milledest harilikult viriseb keskon-
loolest - karkur, Võrkjärve poole. Siin
võred ei kühni üle 1-1,5 kilomeetri, alles
aga sagedasti, isäranis maastiku
servadel, tunduvalt alla kilomeetri.

Lainus siinseil madalalt, maksimumaalselt 3. meetri kõrgusega $\frac{1}{3}$ kilomeetrit.

Mida enam aga loodepoole, seda selgejoonelisemaks muutuvad vööed. Nii Kaarere-Küika vahel^{on} nad juba selgejoon-
selt 2 - 4 kilomeetri pikkused; kitsad, vaevalt 100-meetri laiused ning 3 meetri kõrgused ja kõrgemadki.

Pikemad on vööed juba Suosaares. Üle 5. kilomeetri pikad, 100 meetrit laiad ja 10. meetri suhtelise kõrgusega. Siin küib kõndida kilomeetreid piki vööri mis on kitsad ja kahelt poolt piiratud madalate karjamaadega ja soodega. Uuakvere-Painaste kohal aga lõppevad äkki need seni nii suurejoonelised, paralleelsed vööed, ning asemel asuvad hajajätkuvatud ja lühikesed lamedad, laiad ja vast tunduvalt kõrgemadki, mis vastu Parika raba-juurt, niasama Kolga jaani kohal. Kõrgetalal elnevad tunduvalt laiad sovalad (Suosaares), millised piiratumad Lalsi-Lätkalu. Odiste kohal.

Laiemaks avarduvad need vöõterake-

lised soised lammid aga maastiku
servadele, neäranis Parika- ja Oin-
Leiemail, ning põhja-tuustares, minnes
viimaselt mainitud kohal juba üle kale-
maaks, ning mujal üksikvarte alaks.
Vuored on enamalt jaolt anastatud ja
ülesharitud. Varterahelised lammid
aga metsa all, see või heinamaana,
niskuidas lubavad seda põhjavee suhted.
Kus põhjavesi sügavamal, ja pinnavesi
ära juhitud, sääl mets, kuna varte
jalal algavad karja ja heinamaad.
Keset lamme, kuhu ka kõrge põhjaveega
ja rohke pinnaveega lammet laius soo.

Et pinnaveet kõrvaldada, ja põhjaveet alan-
dada, ning kaitusmaistat suuren-
dada, selleks on kaevatud hulk
magistraalkaave, millised viivad
liigse vee ära. Selle tagajärjel
on vabanenud lugematuid hektare
maad kaituskõlblikuks.
Nii on näiteks Kaavere magistraali
kallastele kerkunud talid vaba-
rend üle viiekümne hektari vaba, kus
ei kannanud varem järnik-soomändaps,
muntudes kaituskõlblikuks karja-
heinamaaks ja kultuurimaks.
Valmisolevad magistraalid, millised maas-
tiku pilti muudavad ja ruumise-
tegevust maastiku rütmikujunde-
nisee fikseerivad, on:
Koravere, Oin, Lätkaen. Lahn, Odiste,
Kulga laan ja Tuuraare.
Seda laasta kaevatare uusi magist-
raale juurele, milliste ühistöödel

vabaneb tuhandeid hentaare vaealt-
kus enim oli rabanus ja mürgas, müda
kujuneb loomade kultuurimaa.

Kuoremaal levivad ridaasulad ja üksik-
ning erakõned.

2. Põldmaa.

Sellal kui Kuoremaal aluspõhjane
dervoer ja pinnakattena sammel turvas
voorte aga põhimoreen, asub Põld-
maal ^{aluspõhjane} Siluri Hõlvere laide ja põhjavesi
Koiiküla laide. Siinne maastik juba
tõrva tumalt teine. Kaugel Võtsjärest,
Selle nõi põhjavesi, küünib Põldmaa oma
kirde servaga Pandivere kõrg ^{ist} miki edele
~~Põldmaa~~ ^{näevale}. Kuna ala tõunavere püüdnud
raid 42-45 m. absoluutse kõrgusega, kirde
veer tõuseb üle 75 meetri (76-77 m.). Seega
on nihtelised kõrgusvaheldused 35 m.
Põldmaa kerkosa on pea täiesti ^{illemi} anustatud;
(millest ka maastiku nimi!) Siin annad
endised suured müürid kõiiku, Põldmaa
maa ja Lustivere ^{adamei-Pajusi} ^{#a} mõõd, oma välje-
dega ja Põldmaa linn.
Ala kirdeosa aga, samuti põhjavesi,
on anustatud vaid kõrgematel aladel

milliste harjadena ebamäärased noored. Põhjaosa madalamad lohud on peon täielikult soode all ja niivõrd amutamata, sest pinna- ja põhjakihi takistamas põllukultuuri. Üleüldset vett takistab äraarek- mast kõrge aluspõhi, mis vallina jääb nende sovalade ette.

Keskosa piirana põldmaistu tingib absoluutse ^{kõrguse} tunduvas langus Põldmaalt vahemaale, misruugne orisolu suodustab liigse küre äraareolu. Põldmaal

Põldmaal ei erine noored enam nii süstemaatiliselt rütmiliselt ja paralleelselt kui Võoremaal, vaid ebamääraste voojate kirkadena, kaeldes suunalt rohkem põhja kui loodele.

Siinsete voojate seljakute pinnaseks valdavalt kruus ja liiv, kuna tasandisel põhimoreen.

Põldmaas asulad kujunenud tõestan- dusaaladeks viimaste ääre. Ei ole ka haagasaalaid. Kruusustatud on hajasalainena kujunenud endiste mõisate väljale.

3. Vahemaa.

Vahemaa on ülemineku alaks luure-
maalt Põldmaale. See kujutab endast
^{derveeni} ja siluuri vahelist ülemineku ala; nõogu,
kus põhimoreen on valdavalt kaetud
suure ja pabadega (Umbur' ja Saasaare
kõrgradad). Need on laiad ja verised
niidid ühinevad üheks maastikuks üle
kõrge ühise vooli maastikuks. Niimases
voolis külvatuna; üksikuna ja väikestena
üle suise tarandiku. Siinsele voolile asu-
vad need vaid üksikuna, erakuna-
alles muust ilmast eraldatud; vast
tali lubab jälle vaba ühenduse muu
tõlilisilmaaga.

Vahemaa asulatuus on erak-
ja ^{lahelis} erak-asula.

Statistiline osa.

Jõla Väikekuoremaa pinnasuurus on 700,2 km². See arv on saarutatud planeemetrilisel mõõtmisel 1922 a. Üldrahvaluge nits andmete vihtix. erinevalt korandiet, mille mõõt on: 1: 600 000.

Kogu rahvaarv on 15.603, misnagu ne arv on saarutatud ümberarvamine teel oleviku rahvastikust ala nurusele. Sellega tuleb ülele

km² keskmiselt 21,5 inimest.

Maalistes amlates elab 11268 inimest 16 inimesega ühel km².

Linnalistes amlais (linnas ja alevikes) elab 3514 inimest. 234,3 inimeselise tihedusega ühel km².

Maa rahvaarvu kohta traugitud andmed 1922 a. rahvaluge nise andmetest.

Linnalistes amlate rahvastiku kohta aga mehad kohapääl sed andmed.

Tine oya.

x Asulorte morfograafia.

Sissejuhatus.

Asulavõrk jaotatakse oma füsioloogiliselt kui ka morfograafiliselt ilmet maalisiks ja linnalisiks asulaks.

I. Maasulad.

Sissejuhatus.

Maalisi asulaid moodustavad falu-
üüed, põrsiüüed ja mõisad. Maasulate
hulka tuleb lugeda ka eriüüed, millised
on oma füsioloogiliselt ilmet küll erine-
vad teistest maasulast, kuid ei moo-
dusta viasulat, vaid erinevad üksi-
kute ühe dena kaset maasulastiku.
Eriüüedena erinevad maal ametasutised,
kauplused ja tööstuskohad. Üldmaini-
tuist koosneb maa-asulavõrk. —

A. Krundivormid.

Amlarõrk jaguneb oma ^{morfograafia} amlatüüpideks. Et maasamlaad on tihedas seltumuses maapinnaga, s.t. amlarõrk on huvitatud pinnakasvatuse võimalustest, mis omakord seltub maastikust, selle pärast on selge, et pinna kasutusviited võrratut mõju avaldavad amlatüüpide kujunemisele ja levimisele.

Pinnakasvatussuhte mõju amlatüüpidele fikseerivad selgeimalt üksikute tüüde krundivormid.

1. Üksik- ja hajakruundid.

a, Erakruunt on niisugune krundivorm, kus tulundusüksus asub ühes ümbritseva kasvatuspinnaga erakuna, lahutatuna teistest omataolisist ehk üldse amlavõrgust, kas suurte metsade või suude lähil. Erakruundi fikseerimiseks on tähtis, et kruunt ei puutuks kokku oma servadele teiste omataoliste naaberkruuntidega, vaid et nende vahel kaiks. Kas täiesti kasutamata ala (liivakõrbed ehk mod!), või erineva kasvatiseelomuga ala (metsad).

Kui ka ümardussuhteid erinev ala, näit. riigimetsad.

b. Üksik^{üü}krunt. See vorm erineb erakrun-
dist sellepärast, et siin üksikute krun-
tide vahel pündub sellane (omandus-
suhteilt) kasutussuhteilt erinev ala.

Üksik^{üü}krundi puhul pole ^{talu}kruntide vahel
erinevaid hulumuslike iseloomuga maa-
alaid, vaid kogu maastik on jagatud
osadeks talude vahel. Vaid krundi
põldmaastik on lahutatud naaber-
põldmaast põldmaast^{ist} servadel am-
vatest karjamaadest, suodest ja metsadest,
millised aga maaomandussuhteilt
kuuluvad põldmaaga ühte krunti.

Sagukrunni ja Üksik^{üü}krundi erinevust
arvab kinnistade ka kaugusvaled-
brakunkrundi vallas eraldatud teistest
kilomeetri pikkuste vahede läbi; Üksik^{üü}krund
aga alla kilomeetrilise kauguse läbi.

c. Harjamaa krunt. See on sellane krundivorm,
kus ~~põldmaa~~ ei seva sapperkrundi
karja- ja heinamaad, aga metsad ja
suod, vaid krunt piirduv ainult põld-
maaga; sama krundi põldmaa lõppedes
algab naaberkrunni põldmaa.

Metsad ja karjamaad, omandussuhteilt,
pünduvad, ehk on eelval amla põld-
maistust.

Erak- ja üksikõukruunt võtab omaa ala
vauremaa puhul koogu vaure ja vaustümb-
ritseva madalame lammi-koorel see
puhul põlled, kuna karjamaad ja heinamaad
ümbritsevad põlled.

Kui üksik-ehk erakõukruundile tekib teine
kruunt kõrval, endise kruundi poolitamisest
siis tekib kalelis erak- või kalelis üksikõukruunt.
Kaleliskruunt võib olla rööp-ehk ristkalelis-
kruunt, sellane kuidas on jaotus toimumud.

2. Vaurekruundid.

Vaure iseloomulikest kujust oleme ka
kruundivormi vauremaal.

a, Ristvaurekruunt. See on sarnane kruundi-
vorm, kus kruundi otsadel, vaurelammel on
karja ja heinamaad, keskel aga asu-
vad põllemad. Kruundipüürid jooksevad
risti vauresihile,

b, Rööpvaurekruunt. See on niisugune kruun-
divorm, kus ühe kruundi alla kuuluvad
maa ühest vaurenõlvast ja sellealusest
lammist, kuna teine vaurenõlv kuulub
teisele kruundile.

c, Küüpi-koore vaure kruunt.

Kõik sellest, nagu ühtlase kujult
ja põlde- ja jaotusest rist- ja rööpkalelis-
erak kruundid rist- ja rööpvaurekruun-
diga. Kõik see jaotus on see
nii, et rahkseisab selles, et kaleliskruundid
omavara koogu vaure nõlva ehk otsa.

vaarekrundid aga ainult ühe siilu
vaarepinnast, kuni teised siilud kujune-
vad naaskerkruntideks.
Selles seisabgi erinevus, mis võib ^{vaarekruntide} ~~meel~~ lahk-
erak- ja üksikkrundist. Nii vaarekrundid
eldavad tihedat ridaastunud amlat, üksik-
krundid aga erak- ja üksik amlat.

3. Tõstanduskrundid.

Tõstanduskrundid on pikad, ribajad krun-
divormid.

a. Tõstandusamla krunt - on pikk, iseloomu-
lik ribajas krundivorm, mille ühes otsas
koplisk (pro: koppel!), selleääres on ^(a) siis põld-
maa (pro: põllumaa!) ^(b) ja lõpuks metsamaa
ühes karjamaaga ^(c). Kopliskule võib seltses-
ka heinamaa.

b. Tõstandiridaamla krunt - erineb elmi-
rest selle poolest, et siin metsamaa pole
mitte krundi kaugemas osas, vaid
teisel pool koplisk ja ühe; siin on ~~on~~ met-
samaa ja põllumaa vahel.

c. Tõstandiridaamla krunt - siin metsa- ja
karjamaa on lahutatud ühest ja põllust
ning erineb kuskile mujal - lahus. -
Siis saame krundivormi ribajas.

Tõstanduskruntidel eraldatud heinamaa,
mis seisab lahus kuskile muu-
lahas -

4. Sumbkunnid.

See kunnid~~on~~ on iseloomulik Sumb-
küladele. jaotame kaks tüüpi:

a, lapsekunt - siin kogu kunt on jaotatud mitmeks ossa, kuid ilma süsteemita - tavaliselt üks jaotusviisiks on:

~~üks osa on põldu, teine osa on heinamaa~~
on ühe asemega ühes tükis, teine osa jälle karja ehk heinamaaga;

b, valdiskunt on samaselt jaotatud kui eelminegi, ent selle ralega, et siin kundi jaotuses on läbi viidud kindel süsteem; kunt jaguneb iseseisvateks osadeks järgmiselt: ühease; kogu põllumaa; karjamaa; heinamaa.

Sumbkunnid on kerkagee küla konna-
maalse kundi vormi andloogid, vaid selle-
vahega, et siin on kundi jaotust lihtsustatud, kuid kurelikumal asemel.

5. Ühekunt.

See kundi~~on~~ on üleni üheks vormistatud maaliste kundi vormidest lihtsamaks.

Ühekunt kujutab endast vaid eluaseme aset, sellel kundi arv hooneid ei taotle põllutulu- ja elu- eesmärki; kunt pürdub vaid maja- ja hoovise-

mega ning vähese aiamaaga.

Erilisesse kuuluvad sellise krundivormi
kõik maalised õued, millistel puudub
puhtpõllumajanduslik iseloom, need
üksikprotsüüed ja erisüüed.

Ka linnalised krunnid kuuluvad ühe
krunni alla. Et siiski mingit vahet
teha ja ~~eraldamis~~ ^{eraldamis} alustada
maalist ühe ^{krunni} ~~eraldamis~~ linnalises
süües tuleks sellise eraldamis alustamiseks
võtta nende krunnide ~~eraldamis~~ ^{eraldamis} ja -tõlides.
Sellest lähtudes saaks neid alaliigitada:
a, kui ühekrunnid asuvad hajaj, ebakom-
paktset, või üksikult, siis üksikult
maalised ühekrunnid.
b, asetuvad aga ühekrunnid süstema-
tilises kõva järjekorras — kas teede ääres või
jainas või hüstküla ümbruses jne, siis
~~erinevad~~ ^{erinevad} ühe linnalise ühekrunni
nõuget samaselt võiks alaliigi-
tada, lähtudes asendist, hoonetest jne.

Maalisi ühekrunne võiks samaselt
liigitada, kui elumisi põllumajandus-
duslike iseloomuga krunne, sel
juhul tuleks lähtuda samasest ori-
alusest kui varem.

B. [~]Õu.

Et jüuda asula tüüpide kinnistamiseni
selleks on mulle tarvis teada ja ühe suhteid
krundiga ja ühe enese kuju. Ühe enese
tüüpide mõistmiseks peame aga saama
olema ülevaate ühe moodustavatest osa-
dest, s.t. hoonetest, aedadest ja hoonest
ning nende vastastikkust-kuju suhet
kogu krundiga.

1. Hoonestus.

J. Väikekõrremaa ühe hoonestus koosneb
järgmistest hoonetest: elamu, ait,
vahi, küün, laut, tallid, sealandad,
karjaköök, saun, kelder ja kivid.
a, Elamukorvid.

Elamukorvi esineb mitmesuguseid:

Suitutare; koosneb: rehetorst, rehealusest
rehealuse otsas olevast haaganiikust ning
rehetorst otsas olevast väikesest kambri-
sest. Kambrikest ja rehetuba servavaad
toa edised ja -tagused. See ruumikompleks
kuulub ühise katuse alla, mille
võru on õlest täiskelpkatust.

Sellel hoonel korter paadub; mitsvää-

-jub kas unneest edisene ja siit katusel-
 alla või rehelase arvast ruulaukust
 katusel alla, kust ta siis õhku pääseb
 keldaristme tipus arvast unneest.
 Üks viis laadist edisene ja alles siit
 pääseb kambriine ning rehetuppa.
 Suitutare erineb veel rida hõlma, paaris
 kohas, ning praitab eriti niimä
 oma kõrge, massiivse katusesaga,
 jättes varju madalad seinad.

Rehetakambri - nii nimetatakse koost-
 naga elamutüüpi, millel juba kaks
 kambrit, rehetuba, rehealune ja haag-
 nikust ümber tehtud tall.

Sellel hoonel enamasti puudub
 traadine ja -taoline, andes aset re-
 tua kohale liistvale või luugile ja
 kambrite kohale kambritele. Väid, osse käi-
 gn ühe kohale on säilinud traadine,
 erineb siin juba eeskaja nime all. Selle
 kõrval sahvrik, samuti kujunenud edisest.

Rehetu kambri katuses vorm on kas täiskelp-
 katus (Kulga jaanis!) või poolkelpkatus
 (Põltsamaa!).

ehitusmaterjalina tuleb siin märkida
 veldavalet kivi rehealuse ehitamiseks.
 Väiks mainida, et poolkelpkatus kaa-
 sub veldavalet kivi rehealusega.

Laudaotsa-elamu. Siin kambrite otsa on
 arenenud rehealuse kõrvaldamisega
 ka laut ja selle otsas tall.

Siin laut annab rehealuse kinniste
 vahel rehealuse järel tarvilise kaalumise.

„Lauda on on avatud süvendis seinas; kus puudub väline
 end traadise reini, ~~reit~~ - moodustades nii katuselise
 mille kaudu valgus pääseb rehetu seinas oleva akna
 kaudu rehetuppa.

Laudaotsa-elamus katuseroom on prak-
kelpkatus, uue matel viiekatus - laastust
või sindlist. See huonetüüp on levi-
nenud iseäranis Kolga jaani siire-
talude" ümber juures.

Elamu (Häärber). See huone on juba
täiesti lahus teistest kasutus huone-
test; määratud ainult elamiseks.
Selle katuseroom on täisviiekatus.

Tube rin 4-6. Harilikult kaksust.
üks köögiüks ja teine praeküü, esik-
sena. Tähti erinevad siin katusel
ülikud ja seinas uksed. Ka ristkatus
esineb, sedagi enam suuremate arvuks elu-
miste puhul.

Päale ülalmainitud esineb ülemine ruu-
rorme ja teiseid ühest tüübist teise.

Elamuruumidest sõltub ühe kuju ja
vorm, sest need vahetuvad, mis on
elamuruumides teiste hoonetega, liatsi
või elamuotsas asuvate hoonetega,
määravad üksikasjalisema osandi
ühe. Näiteks, vastava kasutus huone olemas
elamuga ühe katuse all, kaob tarvilik
selle sama huone iseseisvana esinemiseks.

Siiretalu all mõtleni küla kesast välja ehitatud
talusid läinud saajandi talu ümber loodilt.

ühesena mis^o - ja ümberpöördukt. Sellele kaanub kor ühe ja hoopis ümberkujumine. Isäranis tuleb seda alla kriipsutada looma hoonete (laudad, tallid¹), puhul, millistega seetrad alati looma aiad (karyaad).

b. Kõrvalhooned.

Kõrvalhoonetest vääraks mainimist kõrge enne ait, mis on tähtselt järgmine hoone ühes peale elamaja vanemates üledes erineb mitu aita, milised siin on pea igaüks eraldi katuse all. Need on sel puhul väikesed ja madalad, kõrge täiskelgkatusega. Mainitud aidad esinevad vanas üenormis, tüüpilisemalt kaasuvad suutavaredega ja on hajali pillatud ühes. Muemal aiithoonel on ühe katuse all mitu eraldi ruumi, kas ~~täiskelg~~ katuse või viiskatusega. See aidaruum armastab asetuda aeda. Ühe katuse all andes mitu ruumi, on üks neidest tavaliselt

¹ ühesenami all tuleb mõista hoonete asetust ümberhoovi.

vanusmureks määratud - teised aga
ainete paigutuseks.

Muim aia on pea samane kui
eelmine, alles ainult väikendamine.

Ka kaasub uemate aistidega tall,
milline on aidade otse ehitatud.

Tavaliselt on aidade on laiem
katuseline / aida tüüp / eriküljel.

Päale aida on laut tähtsam kõrval-
hoone. Vanemate aidade esineb see
massiivse kelpkatusena, kaheosalise
hoonena: laut ise ja selle otas kõrgus
õlgede paigutuseks. Uemates aidades
esineb laut iseseisva hoonena, ilma
kõrvalhoonega (muidugi väga arvatakse
lundaotsa elamispühel!). Kõige uem
lunda hoone omab ka sõnnikuruumi ja
talitusruumid jne -

Tall iseseisva hoonena ei figureeri,
ta on tavaliselt teistega ühes - kas aida-
otras ehk rehooras, või lunda otas.

See lunda esineb vanemal ajal viletsate
katusaluste hütidena. Uem seolaut on
karjakoogiga ühte ehitatud.

Muistadus ühe ja teise tähendavad hoonete tüüpidest
olevaid üheid - kui ühes esinevad vanad tüüpi hooned,
siis on vanad - ja ümberpaardult.

Saun erineb kõikjale valdatud normina. Kaanast; küla kommuniismi põirid, teda kantet ka elamiseks.

Kelder on juba vana hoonevorm ning säilinud ilma silmapaistvate muutusteta Suututare pärviet.

Küünid ja lahus rehud on uuemad, kujunenud oleva seajandiga alates. Huvitava hoonega erineb harva püstküök (koda), milline kadumisel ja kadumiski, erineb vaid vanemates õuedes muinasnormina.

Koda säilind muistselt iseseisvuseajast tege; järe tuljane. Tähtis külje küügi ja karja küügi aset.

Põrsiõuede hooneistus.

See on erinev samavõrt taluõuede hooneistusest, kuivõrt erinevad on need õued tulunduslikultki. Mida suurem talunduseline üksus, seda selgejuunelisemad on üksuse üksikud osad eristatud- ja ümberpöörduvad. Hoonetest enamikorda on ühe keerulikkus.

Oleviku põrsiõu on kujunenud väga lihtsaks.

hüüed umarad pääle ärimajade
aitu, keldreid ja talle.

Tööstuskohas umarad muir laohuoneid
ja masinamajju, tarbeasjade pomipainu
kui ka personaal eluhuoneid.

Mida suurem tööstus, seda mitmek-
sirem on hoonestus.

Sii rühma kuuluvad piimavabrikud,
verkid, kivilõuvid jne -

Kiastus.

Pääle hoonestuse on üne kujunemises väga tähtsad aiad. Aiad esinevad ünes amasse, ilma-
dend, eripaisgaseina - kui nii võiks
üelda. nad esinevad üneelu vi-
osadena, üne differentratsiooni
ilmestajaina. Sellepärast, et ünehu-
iga külgseelt müista ja ünepietsi
selgitada, peab neidki tundma üppima.
Kiljo puiad on üne ideaalsemavid
si - sama ükrikule ünele/vast võrratult
enamgi!! kui park linnale.⁺
Kiljo puiad on kujunenud inimese
kultuuri- ja iluühete väljendusena,
ning elumugavuse suurendamiseks.

Vilja pinnal erineb alati ühenduses elumajaga. Kohati on ta tõiesti eraldatud üldine tuiuinguist, kohati jälle on ta kerkimaks kust inimene siirdub üne tuiinguile.

Keeduvilja aed erineb tähtsusest järgmiselt, kuigi ta ase on enam juhuslikku laadi, kõrvale ünekeskmeest. Karjaaed kaasub alati loomahoonega, ta ülesandeks on eraldada loomi ünekeskmeest. Karja aia osand oleneb vastava loomahoone tüübist, sellest kas loomahoone erineb iseseisva hoonega ehk koos teiste hoonetega (elahoonega?).

Hoov on tähtsam üne osis. See on keskraejaan kust algab ja kuhu lõpeb üneelu ja ünelüklemine. Hoov on ühenduselaks üksikute üne vjade vahel. Hoov asub harilikult üne sentris, kuhu ümber on koondunud hooned ja aiad, ning kuhu suubuvad teed. Ta on ühtlasi ühendusteeks üne, iselle üksikute vjade ning välisilma vahel.

Nii on püssiõues oluline vaid elamu,
millele järgneb võrratumalt täht-
saks laut või mõni teine hoonepüügi-
vanaad püssiõued selle vastu omavad
ka rehetva ja reheatuse.

Kiimane asjaku viitab muid oletusele,
et püssiõuedki vanasti on teetõnuud
põlluharimisega.

Müsa õuede. huonestus.

Vastavalt elumisele mõtteile, tulunduse-
liselt suured müsad omavad tar-
vilikkude funktsioonidega on kujun-
danud keerulise õue. Müsa huones-
turki ja seega õue kujun on sama
võime taluõuest. Kuivõrd erinev on
nende mõlemate tulunduslik seis-
koht. Kuigi müsad on kaotanud
oma endise seisukoha, muutunud
vaid muinasvormideks ja oluline meile
vaid ^{amla} geneetiliselt, riiski võrratumalt täht-
tis asula morfoloogiliseltki on tutvust
nende ühehitusega.

Müsa huonestus koosneb:
1) Elamud: harraste maja, valitseja maja, tüüliste
maja, amlaste maja,
2) Luomahooned: sööda- ja loomade tallid, töökojade
tallid, tüüliste luomade tallid,
karja laut, sealant, koduloomade
maja, kuuete huone.

- 3, Põldhooned: heinaküünid, rehiküün, keldrid (Pühtu, maja, pühtu, ja aiakeldrid),
ait, viljakuivatist laudaküün.
4, Tööstushooned: õllefabrik, viinavabrik, seppkoda, vabrikid (jahu-jalavik)

5. Samu.

Seelugeldud hooned annavad meile ainu määra ühe kuusikust ja tulunduslikust mitmekesidusest, vastavalt sellele on kujunenud määra ühe. Siinjuures peab tähendama, et ka taluühes üldjoontes peituvad samad jooned, ent nün on too alles kääbusstaadiumis ja ühendatud niimitse joonega. Nii näit. määra ühe esinev kodulinnu maja puudub taluühes ja kodulinnud peavad arutama teistesse linnuhoontesse, samalugu elumajadega ja lantadega jne.

Samaselt näiks küvelde proportsioonid ja eri-ning linnuaini ühesid.

Seiümed hoonestus on sama mitmekesine kui need ümed isegi.

Ametasutiste ümed on üldjoontes samakujulised kui linnuainid ümed.

Süa kuuluvad kääbusümed, napp pühtu-annavahetuse- jne- ümed.

Õuevõrmiid.

Nagu juba eespool mainitud, krundivõrmiid olenevad maastikust; seda samas võib ka õuevõrmiide kohta öelda.

Üldkajalisemalt selgitades väiks edasi teendada, et Ids. Väikevaaremaa kruntides pääseb erile vaaremaa iseloom - põlve sumbkruntide. Kuul tullele vaaremaa üldpõhitoonile seltsib veel tugevi tähtsaid mõjureid, nagu näiteks kultuurimõjurid, mis kohati isegi ületavad loodusmõjurid. Sumbkruntidele aga on mõjund ajaloolised mõjud.

Õu annab krundisuhetes alati seadust, mis on loodud praktilisest tarvilisusest ja nõndest alla arutatud nii, et õue ja krundiraheline liiklemine oleks maksimaalselt soodustatud.

Õued asetuvad krundivõrmiile raskalt põllenmaa ja karja- ning heinamaa vahel, kust neil soodus krundiraheline liiklemine.

Krundirahelise liiklemise all mõtleme liigipärasest õuest ühikute kasutusmõõde liigide juurde, s.t. põllen, karja ja heinamaa juurde.

Selgultuolud näiteid võib võtta ainult
erak-, üksik- ja hajak- (ja ~~tööstandus~~)
kruutide kohta, sest nende juures on
tuo suvoolu kruutirakelise liiklemise
nõue viit: arendatud. Inim- ja tööstan-
duskruutide puhul tõe ole asend on
tingitud ajaloolisest põhjust.

Üldiselt on ^{ma}maⁿnane, et vastavast üheksa
ja kuusend pühapäev asetuda neile
omasele kasutusmaale lähedale.

Nis põldhuvoned asetuvad põldude
lätedale, loomahuvoned ja -aiad aga
karjamaa ääres.

Häänetel on enamalt vanaid kor-
 tud suund, millest samuti vleneb väga
 ühe kuju ja asetus. Näidatavalt on see
 suund edela-kirole. Tänapäevaste
 Kambri ja Sura ka viljajuurad
 on huone kirole võrre, uuemate aga
 edelas. Need kõikide tingimuste
 komponendina tekib alles ühe oma
 kujuga.

Ühe kuju olest tüüpilisi oleks järgmised:
 1) Keskhaorüü, - hooned ümber keskva-
 jaku, aiad (kui ennevald) väljajäetud haane
 seinad. See üukuju on amane süm-
 boolatele. Nõistena on tüüpiliseks Pärdis-
 talu üü kotsami külas (II-jagu, lhx 14).
 Sama tüüp, ent munda tustega on ka Leie-
 küla üued Mia ja Rumi (II - 15). (vt II - 16).

Kuid üuedes, kus ruumi-võimalused ara-
 roid, ning on arub otse kumalil,
 näeme ühekuju muutuvat keeruliseks.

Selle keerukuse tingib luami
 keskhaavist,*) selleks eraldetakse taradega
 looma hoone ümbrus muust haavist,
 ja on üügi üügi ilmelt muutunud.

Kui looma hooned (laud, seataleid jne)
 on eraldi hooneena esinemas, siis tekib
 2) Kaksik kesküü. Sün hoonevahelisele
 keskvaajakule tekkinud ka korjau,
 mis on otse ühendatud korjamaaga.
 Tüüpilisemateks üuedes oleks: Üleluhe
 (II - 16); Saapa II (II - 17) / (II - 19);

Selles üües nägavad eraldatud tüüpi üü-
 vahelisest liikumisest.

*) haaviks nimetame puhast keskvaakant.

On aga hoonete vaheline mure ja-
tatud kaheks põuamises oras, aias
kus ka eluruumi ja karjakuu, mis
tekitab mure 3. aed üm. Tüüpilisemad
aed üm on: Nõmmi (II-16), Tõnn (II-18).
Aed üm tüüp on ka Heinasaar II.
üm, ja seega nimelt oma kerkvääjaku
pärast, milline on aiastatud.

Muide on ta heurika Heortusega
(II-18). Enstatud käpikite on mis-
dugi mure kõvale kaldumisi alg tü-
hist, kuid üldjantes need ühtesad.

Selgub kolm ühetüüp: alid eri-
tatud tingimisel, kui loomahooned on
eraldi hoonetena ühe seinamis.

Järgmine üht aga on laudade ka-
miga ühetüübid.

4. Eraldis üm. Siin hoonete vaheline kerk-
vää jaotatud samuti kaheks, kus aed
üm puhul, vaid teiseid seimkohast
lõhtudes. Tüüpilisemaks üm on siin
Kulli üm (II-17). Paju (II-14). Nimelt on
hoonete vaheline vää jaotatud kaheks
loomalauda ja elutubade vahel, jättes
aida hoovi - küüni aga karjakuu (Kulli).

Eritiüps kujutab enesest Saare üü
 (II-17) missugune omab küll kõik
 omadused, mis on õudel, kus looma-
 lundad eraldi - kuid asendilt see
 üü eraldub teistest. Seda ünetüüpi
 võiks nimetada oma iseloomulike
 kirju tõttu 5, lakeüües - arudes
 kitsal vöölael on ta uhendavaks
 alaks mõlema pualse vöölaumi
 karja maistute vahel. Ka oina üü
 (II-18) ja vält Saapa üü (II-21).

Kel huvitarama üstüübi entab Pikas
saare üü (II-21). Siin erineb lundade
 elamu, kuid loomete vaheline keskväe-
 jak pole jaotatud hoovi ja karja üü
 vahel, vaid lundajumest kulgeb ai-
 met karjate hoovi äärt mööda karja-
 maale.

Kuna seemini oli meil lundatalude
 üüpeaunid, siis undisvormina es-
 nerad ka arundis talude üüed
 Üldiselt üü need pea samased kui
 lundatalude üüed, kuid neis erineb
 ka üü ja erinevat. Sellaseks üües
 üüekujuks üü Nälvaku üüakemüü.

(11-20). Täpsemad on keset harjakum-
fi - õuest läbib tee. Tüüpiline oma
äärnise lihtsusega, siin pole läbi-
viidud ühe jaotamist erisadaades.

Kui seenua peaturime ühe tüüpi ole-
juures, milleks on ümbrunud hooned üm-
ber kesk väljaku, mis sirdume niid
ühe tüüpi dele kus läbiviidud teist-
mugune põhimõte. Nimelt üned hoon-
dunud siin oma iseloomu järele ühte, eral-
dades eluhoone - me nimetame sellist
ühe tüüpi 8, Kaksikeralldisüheks.

hooned, laudad, tallid, aidad on ümbrunud
ümber kõrge ühe, jättes elumaja eraldi
väljakuks toda kõrja ühe ümber üm-
brunud seinamit.

Tüüpilisina erinevad siin Nigula
ja Moori üned (11-19).

Päale esitatud üne tüüpi esineb
looduses veel lugematuid kombi-
natsioone. Need tingitud ka asendist
ehk brachiooniist, või jälle muust.

Õuend arend.

Kaagu ka espool mainitud, õued
 amvad kuundis karjamaa ja põllu-
 maas, ^{vahe} kas vore nõlval karjamaa ääres,
 ehk samal kohal vorelase ääres; või
 jälle vorelase, kas keset vorelase ehk
 selle äärel juu / Nõrdeid: vore nõlval -
 Nillaotsa üm 11-23. vorelase - Saare üm
 11-17). Ka teede ääres amvad ühesid
 ja omavahel teest kujundatud kuju
 (Nõmmi 11-16). Suuramlates õue arend
 angis teede ääres / Leie külast - Uia, Nõmmi 11-15 /
 Tõstamuse asulates amvad ühesid
 põldmaiste ääres, veemonte ääres juu
 ja neist mõeldub küla tänav (11-19 - Alu kes-
 rida samlas). Tõstamuse mail amvad
 üm põllumaas ja karjamaas ääres.
 (Umbus küla 11-38 - Nõrde ühes).

Ka nüüd erineb lugematuid kombi-
 natsioonide - milliste kujundajaks on
 võrretnud maastik oma loomuliku
 mitmekesisusega ja vaheldusega.

Amla tüübid.

Olles kinnistanud kruundivormid ja selgitanud ühekuju, võib amla amla tüüpide kinnistamisele, seda saame tagajärjekalt teha vaid siis, kui oleme kinnistanud kruundivormid, sest kruundivormide põhjal selgub meile amlavorm täpselt kui harilikku kuju põhjal, mis võib meid viia tihti eksiteele, iseäranis kui kohtame mõne segatüüpi amla.

Amla ja küla müiste

Külaas nimetame endist ühiskondlikust ühikust, nagu näit. üli see vanaal küla komsomoolismaja amla on aga vähenemine, mis enam hõlpsa ühede teatud ühekuju line asetamine - näit. vildamla - ühed kõik vildastikud, asendit me alles samades tingimustes me —

Kui võtame amla tüüpide liigitamisel aluseks kruundivormid, ja nendest lähtudes tuleb me vastu amla tüüpide.

1. Eraküla amla, sellele ^{vastav} kruundivorm on eraküla kruund. Nüüsi on eraküla amla amla tüüp, kus üksikud ühed asetatud erakutena keset metsa ehk noomastut. Selle amla puhul võib ühe

asetuda krundis lugematutes vari-
tides, kuid tavaline erakõne ~~on~~ norm
on avajas, rummiküllane hajak
kerkõn (Tellisaare II - 14).

Erakõned on ammu peamiselt pariko-
mori ükrikvortele, vahuma ükrik-
vortele (II-25) ja põetaguse servale
(II-28-ii).

Kui aga erakõne naabruse, resp.
Selle kõvale amb üks ehk mitu aue,
siis tekib meile uus aselarvum- kas
a) kahelis erakõn või kõrve amla. Viimase
pühul asub juu 3-4 ja enam aue koos.
(kahelis erakõn.?, kõrve amla II-28-ii).

2. Ükrikõn-amlal, vastab ükrikõn
krundile. Tataralt oma krundi
võrtele ja väikestare mas ise luomale,
see amla on levinenud harilikult
normina valdavalt. (II-26- on
tüüpilisem amla kogu Väikevõre-
moral). Ükrikõnamlaid esineb ju a
igal pool. Kui ükrikõnele seltsib naaber,
siis tekib kahelis ükrikõn juu kui
aga ükrikõne tingimustega õued
koondunud 3-4 juu kaupa ühte,

siis tekib²⁾ külas - s.t. väike ükseriküla.
 (Tüüpiline külas - Leiekülas II - 36. Pildaka).
 Ükserikülanulate levimine selgub anla-
 tüüpide kaardilt selgeima (II - 4).
 Murdu leedul ükseri- ja kaheükserikülanu-
 iseloom.

Kuundivormilt ükserikülad ja erak-
 ülad mis ole samades tingimustes
 väe- ja kaheükserikülad; kaheükseri-
 küla kuundivormi korral ei ole
 tüüpiline kuundivorm. Küla- ja erak-
 küla eristada ka tüüpiliselt kuundivormi.
 (tüüpiline kuundivorm on siis kui kaheükseri-
 küla ülad ei ole ükseriküla).

3. Hajaaula; vastav kuundivorm
 on hajaaula kuundivorm. Seda kuundivormi
 mist lähtuvad asula- ja erak-
 küla tüüpiliselt eristada.
 Ta erineb enam asula- ja erak-
 küla (Pajuri, Lustivere, adavere, Nõmavere
 Mälivere II - 32^{III}). Vanatalu asula- ja erak-
 küla see enam vähem eristada
 Puiatu ja Edela - Umburis (II - 38^V);
 4. Kuureküla; vastav kuundivorm
 on kuureküla. Kuureküla- ja erak-
 küla: a, kuureküla - ükseriküla
 b, kuureküla - kaheükseriküla
 kuundivorm.

a) Noore ridaamlaad levivad kitsaile vööle,
 { luuliku saare, } II-37 II-38
 { siire saare, }
 { kaurasaare. }

b, noorenõbra ridaamlaad levivad aega
 laiemaile ja launedaile vööle noorenõbra
 ridaamla on tüüpiline haagumala
 ühepoolne ehk kahepoolne (II-32-II-33).
 Kuna nooreridaamlaas ühed vöölael
 keset põldmaistut, kahepool lammut
 aega leina ja karjamaa, on noorenõbra
 ridaamlaas resp. haagumalas üm noore
 nõbraal põllu ja karjamaa ääres.

Haagumala kujuneb sel teel, et väep-
 noorevuntide vahelt, nooreharjal kulgeb
 tee, mis on ühendatud omanorda eemale,
 nõbrae armvate ümdega, vastava ää-
 tee läbi (II-22 kurdelaan!).

5. Tõstandusamla; sellele vastav kuu-
 divarus tõstandusamla vunt. Sineb meie
 vaid ühepoolne tõstandusamla. Tõstan-
 dusamla puhul ühed koondunud mingi
 veevõrgu ehk vooäärde ritta (II-30, II-31).
~~Tõstandusamlaad~~ levivad põldmaal.

Ühepoolne

6. Tõstendusridaamula, kuundivorm
tõstendusridaamula kuunt. Selles amula-
tüübis üned arvud samuti reasmõne
reasmõne ääres; samuti pole amula erine-
vust tõstendusamula püüle kuundi-
vormi. (Padure: II-30_{III}; Vähma: II-31_I).

7. Kehepoolne tõstendusridaamula.

See on sama üldjoontes, kui ühepoolne
tõstendusridaamula, ainult selle vahel,
et amula on koondunud kahelepoolse
veesvent. Tüüpilisina näiteina erinevad
Umbusi (II-38); Sulustvere (II-31-IV).

8. Kööptõstendusamula. See on huvitav
amula vorm (II-31_{III}), kus kesksele kahepo-
lase tõstendusamulale kujunenud veel
kahelepoolse rõõpne amula rida.

9. Sõõr-tõstendusamula, kuundivorm
tõstendusrida kuunt (II-II). Amula on
kujunenud immara madaliku ääres.
Kinnikesena näiteina esineb Viitjõe
rõõraamula (II-31_{II}).

10. Tõstendusriidamula.

Süü üned arvud põldmaistu ja karja-
maa vahel ritta - kuundivorm tõstendus-
rida kuunt. Tüüpilisena Drukese (II-28_I); Vähma-Nõmme
(II-30_{IV}).

11. Sumbasula. Üued hünikus ühes koos. Tüüpiliste näidetena Liesumbik (II-27_{II}) Kaare (II-27_{III}), Selviste kruundivorn on omane tõstanduskruundile, ent kõver ja paenitatud. Katsuni (II-27_{IV}) kruut on tüüpiline lapikruut; Unakvere sumbasula kruut on aga sellastele nurtele sumbasulatele tüüpiline eraldiskruut. (II-27_V)

Sumbasulad levivad vaid karemaal. Nad pole eriti suured, sest väikevaoremaa iseloom ei võimalda asuda suurel sumbasulal. Väikevaoremaal on omased väike sumbikud ja külased / seda muidugi minerikus !!

Sellavastu rida sulad ja tõstandasulad on omased Paldma laintelisele tõstandpõldudele.

*naide
antakse
F. auter*
Popsi sulad levivad paralleelset taluasulatega, kuid selgejooneliselt vähemini. Asulaiks erineb väga harva. Võremaie popsioned karekõhmenaupa vähem, metsaäästel jne. Popsionend asub ka keset taluasulaiks, ent harva. Suurim koondis on neid

Rõikael (II-34^{iv}), Nõmaveres ja Lebakeres (II-35^{i, ii}) ning Umbusis (II-38^{iv}), kus nad annavad sümboolselt.

Enamused; neid esineb vaid maalises liiklennis sentrites. Siin koondunud piirameierei, postihone, kauplusehoone, sepp, harva veri (tunlik sageda minni).

Jõla-väikevõremaal neid mitu (vint sadamaga; kaare; Lätkaen juu).

(II-41) Enamasti nad erinevad ühes teiste amlatega, alles nii vaid amlateata vate osadena. (Vii on selgejuureline maaline liiklennisenter, siis pole tein amlaid). Nii kaareres, Nõlaveres, Pajuris ja Mõisad. Kuigi mõisad juba muinasvõruid, ja oma tähtsuse kaotanud, siiski on nad suure tähtsusega üldises amlate loos. Kuigi nad tulundusliselt moodustavad üheterviku, siiski nad mõjuvad suurejoonelistel amlatena. Amles keset püldmaistust, nad koondavad lüestesse teedevõrgu ja liiklennise. Oleviku mõisad on vaid amlustalude kollektors. Võremaal mõisad (võsare II-35-III) annavad mit-

mel ruurel, näit. Suosaare mõisa, hoonet-
 tuises aega vaid ühel ruurel, ma-
 nasti kõrgel ruure tipul; kuna põllud
 laiuvad mitmele ruurele - tulebades
 üisvõrre meel sumbameat põllukruun-
 diga. Põldmaa mõisa arund
 samaselt põldmaistu äärde, soehe
 jõe veerde. Minult karja mõisad
 asuvad keset põldmaistut, kuid
 nad mõjuvad kui suured talud.
 Mõisatel neid rohkesti. Karja-
 mõisate arvust tuleb arvata mõis-
 sate laienemise määra.

Oleviku mõisa on kujunenud ümber
 asunduseks. Mõisa hoonetesse
 on arunud muist asundustaludest,
 neäranis põldudel asuaterse end-
 maise hoonetesse. Teine osa mõisa-
 hooned aaga on muudetud vare-
 meteks. Mõisaid levinenud põldmaast
 kõige rohkem; koremaale and vaid
 paar väikest mõisakest.

II. Linnalised asulad.

Süa vihma kuuluvad Põltsamaa linn, Kolga-Jaani, Rõika ja Meleski alevikud ning Kukemäe kirikumaala.

Sellal, kui Rõika ja Meleski alevikud ena iseloomet on vabrikumaaalad, koondunud samanimeliste klaasivabrikute ümber tööliselamuteks, on Põltsamaa linn ja Kolga-Jaani ning Kukemäe alevikud linnalised asulad.

Rõika ja Meleski.

Nagu eelneol juba mainitud, need alevikud on vabrikumaaalad, koondunud samanimeliste klaasivabrikute ümber Taikla-Kolga-Jaani maantee ääres.

Need alevikud koosnevad tööliselamutest, mis on ridaistunud kaheksa neli maanteed. Need kasarmeluboonid on kas tämp- või lampsiurkid, muni ka -jäärik (Rõikae valedaalt ehitatud kivist, Meleskis aga puust).

Heaneest paarimeetristaieine lilleaad, mida servavad nel maantee äärel istutatud puud.

Tagajärvel haaveinnet asub ää- ränd-
lemisi asar, mille ääres mõned kam-
tus haoned. Teisel pool ühe aiamaad.
Tabrikuaula keskuseks on valvrik,
töökojad ja laoruumid. Rõikale
kõrvasub valvrikutehonetega ka valvrik
(valvrik ise seisab - töötab vaid valvrik!),
ning kogu ala asub valvrikjärve kaldal,
mis püüdnud jõe suudest.

Valvrikumajade läheduses lammutatakse
elamute ümber laiub suur valvrik
park.

Päike valvriku kasarm- elamute
asub Rõika ja Melksi valvrikuaula-
ka väikesed ^{elamud} tühidused, need tühidused
omad elumajad - andes kas sama-
selt üldajalt maantee ääres (Melksi!)
ehk ümberlinna ja valdatusena
tänavasulast (Rõikale!). Need on
väikesed, püüdnud tüüpi, ümbritse-
tud väikse aiaga ja aiamaaga.

Kolga jaani ja Kukeniku alevikud.
Äldist. Kuna näbrikuasulad olid
 enam ühe teonlised ja ilmet liht-
 sad, alevikud juba on kujunenud
 kernkaimaks, linnalisi omadusi tait-
 levaks asulaks. Siis esinevad juba
 selgejoonelised kultuurproduktent-
 sed omadused, mis linnadelgi.

Kukeniku alevik kujutab en-
 nest kreeka-katoliiku usu kiriku
 ümber koondunud majade rühma.
 Siia kuuluvad hooned asuvad
 Leiküla-Kolga jaani maantee ääres.
 Kirik, püsti ruudik kuppeltorni-
 dega ja algkoosimaja punane
 telliskivist tõmbrundik toovad
 sellene muidu nii harilikku asu-
 lase linnalist tuntu, mida ainult
 poolt täiendavad kaks kaupluse
 hoonet. Muidu hooned kõik püst,
 välkatusega lampundikud ka-
 helruud maanteed, mis piiratud
 aedadest ja lihtpuudest.

Kelgajärani alerik asub koorel, Põltsamaa-kiijandi ja Rõhuma tõrta teede ristmel, millest sirduvad harud Oinle ja Leie külla.

Päale tõmporundiku, torniga kirikuhoone ja õpetajamaja tõmpsiruki asub veel H5 elumaja plus kõrvalhooned.

Need alerik majad on koondunud Põltsamaa ja Rõhuma maantee ristmle ja äärde. Päale tarvitajate ühisusemaja tõmporundiku esinevad siin vaid lamporundikud ja -sirukid. Tiimased on koondunud Rõhuma maantee äärde.

Rundikud aga koondunud selleja risti ja rööpi arvate tänavate ning Põltsamaa maantee äärde.

Eraldatuna kirikuümber arvast majade rühmast asub teine majade rühm lõunapool, Oin maantee kargusel. Need on taldavalt lampsirukid, sena harvalt lamporundikud.

Kuna Vähma maantee äärsed majad on üldiselt järevalt maantee äärde, jättes aiad teisele poole hooneid, on Põltsamaa ja Tartu maantee äärsed majad piiratud ja ümbritsetud aedade ja viimaste servates maanteed. Samuti on loonud rist- ja rööptänavate aiastusega. Kiriku ja õpetaja maja ümber laiub park.

Põltsamaa linn.

Põltsamaa linn asub põldmaasüdames, Põltsamaa jõe kallastel — Tartu-Viljandi-Võhma-Türi-Paide-Rutikvere-Jõgeva teedestmel. Põltsamaa linn on asendilt madalalinn ja kuulub suuruselt juuglinnade klassi.

Asendilt on ta Põltsamaa jõe mõlenise kaldal, kohal, kus põldmaasüdant lähistab ürgjõe ring, kus on lammid kõrgemad ja kuremad võimaldades anda lammile suure-

mat andat.

Põhja ja lõunapool orulamm madal
ja soine, kus heinamaad - vaid liigne
kohal see vähe kõrgem ja kuivem.

Sellasele amb Põltsamaa tingimusi-
mis Tartu ja väljandilgi - alles ühen-
duskohal sisemaa kõrge poolmiski vahel,
ühelt poolt avara Nurmekunna ja
teisalt sumbre jõetärgne, mille vahel
teo kummalisele armu (Maha Paldam).

Pinnakujult: Asudes rikka põldmaa
südames, kuundab ta enesest süda-
Sert: suurima kodasteed rõõgu, alles
armud ise selle ristmelle.

Asend, olla talle suure kodasteetiku
keskpunktiks, on armudki Põltsamaa
ja iseloomulise tänavarõõgu.

Täde rõõgu kulgedes kerkhageralt,
kujunend Põltsamaa kodarjers
juh. tänavastik, millele ehitatud
põstkülikuline saravõrk ja tänavas-
tik. Kodarjalt kulgevad maanteed
muudustarvad kaks päämist
sõlmekohta, üks idapoolse tiine lääne
pool jõge // Pajni, Jügeva, Tartu, Lustivere maan-
teed. 2. Paide, Türi (Põltsamaa), Rühma, Vējandi,

kaibla ja kamari maanteed).

Esimene väljapunkt tundub kiriku-
mõisa väljakuna, teine aga turuvä-
kuna. Need kaht väljakut ühen-
dab omavahel kõrv ja kitsas
tänav - jõgeva tänav nime all.

Need väljakud, arudes teineteisel-
pool jõge, jätavad enustele
jõe kallastele vanema linnakerkme
kuna mainitud sentrite kodaste-
dele aruud uue linn.

Nii oleks Põltsamaa tänavavõrk
kummaline, kahe sentrilise põhijo-
u, mille mõlemast sentrist sün-
durad kodasteed maanteedena,
nendevahel ehitatud püstkülik-
tänavavõrk. Tuo kahe sentrilise tä-
navastik lahutatud jõega, alles
ülendures vaid sileakanda maini-
tud kõvera jõgeva tänavaga.

(Selgituseks Põltsamaa linna plaan).

Kuna kodasteed sukurad ühte
punkti ja kohati ka lookeid tehes,
on püstküliktänavastik korra-
pärane, paralleelselt ja täishuult

juksnad riiged ning aravad täna-
rad, jättes sõlmed vaheli korra-
pärasteid, pea ülesuuruseid sarge.
Püstkülik tänavastik on levinud
koogu piirstee- ja linnapargi tagu-
selle ühelt poolt ja Pajuri-Jõgeva
ning Tartu maanteele vaheli
teiselt poolt, märkides nii ära
linnaeriniise suuna (kui selle
alusel rätame püstkülik tänavas-
tiku, ning nurkseks sargade
arvu) ja selle suuruse.

Püstkülik tänavastiku levimise
ja seega ka linnaeriniise on ^{kindlane} ~~kindlane~~
ja edelane, kuna karku ja luude
pale määgata püstkülik sargade tekki-
mist. Püstkülik tänavastiku sargade
arvust lähtudes, võiks märkida
suuremat linnaeriniist edelane.
(Selgituseks Põltsamaa linna plaan).
Miks linnaeriniise on vaid kindlane
ja edelane, selle põhjuseks oleks
linna aseme olek ja püstkülik tänavastik

Ruumikupilt.

Ruumikult on tähtsamad tänavate
äärde kuundunud elamud, kuna
kõrvalhooned ei paista riieta
tänavapildis.

Oles suuruselt juukulim, omab Põltsa-
maa majakordmuseks valdavalt vaid

ühekordse elamustiku. Minult seka
esineb harvalt mõni kahekordne ja
haruldusena lorti kolmekordne
tõmpservik.

Kahekordsed hooned on levinud
peamiselt linnakerkmesse, turu-
väljaku lähedale ja kirikumäisa
väljakut ühendavale tänavale.
Ühekordsed elamud, alles üldiselt
levinud, võimaldavad siiski oma
kõrgusest vabalt teha kodastele
äärde reastunud madalate lam-
bikute vahel ja teisalt püstkülik-
tänavate äärde koondunud sir-
vakamate ja vahel ka püstise-
kordsete elamute vahel.

Ormistik. Sama mis levimusest
maksen elamute korduse kohta
võiks rätta ka vormistiku suhtes.
Valdavalt talitserad Põltsamaal
lambikud, tõmbikuid esineb vaid
linnakerkmes. Need lambikud on
kas lampuundikud või lamp-
sirukid. Lampuundikud on tava-
liselt kas madalad, väikse dime-
nsiooniga.

Siameelised, elitatud saajandi vale-
tuse elitusperioodide ja levinud
enam linnitänava linnapool-
sesse ossa ning kirikumõisapar-
gitagusesse, vti 2) sama lampun-
dikud, aga juba püstsemad,
mitmekorsta majad, katusel
uugid ja ülikud - elitatud käes-
aleral aastakümnel. Need vor-
nid levinud valdavalt püstkü-
liktänava võrku. Lamp^{siurkid}~~siurkid~~
pole aga nii korrapärasele levi-
nud; neid leidub igas linna-
osas.

Tämbikud aga, valdavalt tõmp-
siurkid on levinud linnakem-
messe. Need on ärimajad, fabri-
kuhooned ja harvad karksteri-
majad. Linnakemmes nad kivist,
karksterihoone terna aga puust.
Kruundivornid.

Saravistmised. Need on sellased kruun-
did, kus kruunt algab ühe tänava
äärest ja lõpeb teise tänava ääres,
tähistades koogu sara. Selle kruundi

puhul on umb kumdi ühes
otbas, teises otbas aga on vil-
japunaed ja aiamaad.

Saravārnized kumdid on aga
sellased, kus kumt umb sara
ühel poolel, teisel poolel aga umb
time kumt jne. Selle kumdi puhul
on on kumdi serval.

Saravārnized ehk purkized, on
kumdid ~~kui~~ arvad kas sara
murgas ehk otbas. On umb sellaste
kumdi puhul kas kumdi murgas
(tānavaāres!) ehk-serval.

Onel ei tarvitse alati ka tānavaā-
res anda, vaid ta võib ka tānavast
lemaal alla. Sel puhul oleks meil
tegu tānavaārnseile ühele vastu-
põlise asendiga - Saravārniste
õnedega. Tavaliselt on nii, et
tānavaārnized õned on piiratud
kelmest küljest aedadega, s.t. on ei
kato keogu kumdi äärt, vaid võ-
tab oma aeda ainult osa sellest, kas
kumdi ^{ääre} keskosa, ehk-ään otas, sel
puhul oleks meil teugu kas kumdi

Keskäärsete ünedega ehk - otsäär-
 sete ünedega. Vtatab k^{on}krunt aga
 koos krundi tänavarime ümber, siis on meil tein krundi sulgäär-
 sete ünedega. Krundil üne asendist
 uleneb väga aiastuse määr täna-
 rapildis. Nii on Sava rismiste ünde
 puhul koos tänavarime aias-
 tatud; sulgäärsete ünde puhul
 jälle pole aiastust üldse märgata.
 Tänapildis. Krundiavaäärsed
 üned ülesvahepöör^{te}sisest moteks
 eelmiste vahel - siin tänapildis
 erinevad mõlemad, nii on k^{on}krundi.
 Faktiliselt fikseerituna ning selne-
 vast põhjendatuna võib märkida
 aiastuse levimist Põltsamaa linnas.
 (Peim. plaan!). Krundivormidest ulenedes
 ja üne asendist lähtudes on aiastus
 valdav iseäranis lõmtänaval ja
 järgema maanteel. Siin siin arvud
 avaäärsed krundid ja kuhati isegi
 sava rime üne asendiga.

*) Krundi keskäärsete ja -otsäärsete üned kerku rime-
 takrime krundi avaäärsseteks ünedeks.

Linna kerkmes aga pole aiastust üldse märgata, siinsete sulgäärsete krundide tõttu, ning vähe on aiastust seespool hoonerinnetki. Siinsete krundid on väikesed ja hoonestusmäär krundil maksimumaalne.

Kuiagi untes püstkülik-tänavates krundid aväärised, nirkki siin tänavapildis pole aedu märgata, sest aiastus pole siia veel hakanud levineda. Siin krundid eraldatud tänavast plauktaradega ja selle taga haigutavad kapsa ning kartulipõlled.

Linna loomulikud maastiku võised.

Maastikuliselt võiks jagada Põltsamaa linna järgmisteks osadeks:

Puisnõu

Linna keske

Püstküliksarastik

Kodan tänavastik

3. Kodartänavastik. Eraldatuna
puisvõrrega linna keskmeest, levib kodar-
tänavate ääres Põltsamaa aiastatud
ja hoovistatud lampundikhoovestus.
Nii jõgeva maantee, Tartumaantee ja
karritänava lõuna otsas.

See on tavaline, kerkpäivne Põltsamaa,
kus kummit nripäivil väikekodan-
lane laisalt pikutab lehestikus,
kui linna kehis kõrkel, ehk lassi-
pargis suurte põlispuude all tumed
taarahüe jahedust. Siis on too
kodartänavastik kõige väiksem,
kodusem ja elistetavam.

4. Püstküliktänavastik. Eraldatuna
Põltsamaa linna viisemusest, tema
linna kesest ja puisvõrrest, tuletades
kõrku kodartänavaid, levib Põltsa-
maa aamel. Need on tuleviku linna-
osad kus kerleb-uurleb tasapinne, väike-
kodanlik elamus. Sünseid ringe tänavad,
aiastamata krundid ja prokelihiteta-
vad lampundikud jätkavad muige
vähelba määrase. Vaid ainult lõhnad
kõrte põld asendub kohati hoovaseimide.

Kolmas wa

Asundamisluugi.

I. Muistne iseseisvusajalg.

Eestlaste asumisega praegusele
asukoale, milline olud avatavast
kristuse sündinise ajale, pandi
alus meie praegusele asulatöökule
ja selle morfograafiale.

A. Meitzeni järele, kes käsitleb asumise
küsimust Soome-ugri rahvaste juures,
tuleb seda arvata järgmiselt:
tühja maakohta amdes ei asutud
elama üksikult, vaid teatud sugula-
ses elav perekond, või mitu perekonda
kokku asusid ühisterse prae-
dese, asutades ~~riie~~ juba algusest
küla. Sellasest rühmiti asumise
põhjuseks oli muidugi rahva ja-
guenimine perekondadesse ja sugu-
kondadesse. Teiseks rühmiti asu-
mise põhjuseks võis olla kartus
ürgmetade ja neudes peituvate
oleste vastu. Kolmandaks
põhjuseks oli julgeoleku kindlusta-
mine vaenlaste vastu.

Nii siis, sellane perekond asus

ürgneta, autas nina küla
ja kants ümbrust vabalt
oma soovide kohaselt.

Perekonna korrales korras
ka küla alla kuuluv ringkond,
kui aga naabruses asus mõni
teine samane perekond, siis
muntusid küla piirid kindlaks,
ning elanikele rahkenukse
mihul pidid must rändama
mujale.

Küla maa oli ühine sugukonna
omandus, mida igaüks võis
ühervõrdsest kantsada. — Kii oli
alus pantud amlarõugule ja kü-
lale. Kuimoodi too algasundus küla
väljast ääri, on raske ütelda.

Hoovete mites peab arvama, et koda
etendas sääl tähtsat osa, kui
müstelys jäuletulijo endiselt
rändamisa jult. Mil aga sellase
müsthoone asemel rõhthoone
tekis on raske oletada. Kuid
13. Sajandist on juba meil amla-
pildi kohta rohkem ettekujutust

Lät. Hindrenu kroonika järel,
 kus rõõpatakse juba suuremaid
 küladest rohke rahvaarvuga.
 Külades on erinevad rohke hulk
 talusid, mis on asetatud küla
 teede äärde. Ka on külas juba
 katusetega majad erinevas, nii
 et elavimud sakslaste rõõvet-
 kete puhul on asunud maja
 katusetele, kust siis ühistajatega
 viideldi (L. H. xxiv-5; xxiii-9;)

Edasi teab Lät. Hindrenu jütus-
 tada, et suuremate külade
 kõrval ka üksikud talud (duomin)
 erinevad, milliseid suvest külast
 suod ja rabad ning mado, likud
 lahutamis. Need olid juba küla-
 ühiskonnast väljaspool, üksikusi
 na ja iseseisvate ühendena.
 Siin näivad juba erinevat
 rahva sisse algad külapesad.
 Kuna külapesad ühes ümberkaud
 asete põlvmaistutega on jäänud
 kitsaks, tundides nii asuma väl-
 jaspooli külaühiskonda.

P. Johansen'i järelle 13. sajandist
 külapesast väljelõinud elanik-
 kund moodustasid põlis külapesa-
 kürae ka kõraekülapessi (külas!).
 n.n. need külad, mis tekkisid sama
 ürgse tüüpi tagajärjel, alla kind-
 lustatud julgealult jne. Nii on meie
 selge külevõrgu kujunemine:
 ürgmetsa asunud külas laienes
 rahvaarvu suurenedes naabrusse
 asunusega, kuhu tekkisid samuti
 külad.

Talukoone koosnes P. Johansen'i
 järelle vahoast ja rehealusest.
 Viimane täitnud ka loomahoone
 aset. Läti Hinderi turnet ka
 eestlaste juures panipaikadena
 maaduseid koopaid.

Asundamisaja järgul olud
 kohane kahepoolne süsteem.
 Tüüpiline asula vorm olud
 eestlastel ridaküla, mis asu-
 nud põldmaistu ääres.

Tung itte 13. sajandil tabas se-
last idülliliselt arenevat amlavõiku.
Siit pääle muutusid amla arene-
mise sihtjooned hoopis teise maks,
nute ideede ja talude esle ilmusid.
Need viisid amla pildi muutusele,
mille lõpp saavutise tabame
19. sajandi II poolel.

Ennaste allaleitmisega on
prõhjust alata amladamislo
teist perioodi.

II. Mõisa periood.

13. II pool - 19 II pool. Mõisa periood
tõi pöördle muutusse iseseis-
vus aegsesse amlapileti.

Endistele küla amlatele seltsi-
sid linnid, mõisad. Ühtlasi
toimus intensiivsem mõjutus en-
distele maamlatele. Tekkisid
ka kirikumõisad ja linnad.

II perioodil toimuvad võistlused
võimupärasest enamkorda said maa-
ravaks amlalaus, iseäranis uus-

tulumukate, Sakslaste asulades.
Oma alemmiselt võiks mõista puu-
vooli jagada:

A. Kolonisaalne ajajärk

B. Hääringute vaheline ajajärk

C. Meehitajate ja rahuline ajajärk.

A. Kolonisaalne ajajärk.

Sellel ajajärgul kerkisid külad
asemele ja kerke rohkearvulised
kirikud, linnad, mõtsad.

Ida-Läti vabemaal tekkis sel
perioodil Põltsamaa linn ja
selle ümber alevik; siis vast ka
Kolga jaama ja Põltsamaa kirikud
ning aleviku mõis- ja võrgu aluseid.

B. Hääringute vaheline ajajärk

Suure Liivimaa soja laastatuna,
hääringid linnad, kirikud ja mõi-
sad täieliselt hävitatavasti hä-
viti ka külad. Sellel järg-
neval ajajärgul asulastik tei-
lus kiratsevana tuhande ja hä-
ringust.

C. Rahulik üleshitavajajärk.
 Pääle Põhja sõja korastamisest
 algas ajajärk, mis osutus rahu-
 liseks, üleshitavaks ajajärks.
 Kui eelmised sajandid olid
 tõis rahutusi ja suuri muutusi
 ning lõhkumisi, mis ka väärtalt
 mõjusid amlatene, siis 18. sajand
 kujunes sellest rahuliseks, edu-
 kaks sajandiks - mis ühtlaselt kes-
 tis kuni vabaduskaidikuni 19. sajand
 di alul.

Üleshitusajajärgust on päritud
 aleviku mõisate linnastolised
 hooned, misruumide ehitusispaiss-
 tub juubel jõukust ja nurmujuurust
 ning kunsti. (Püroang - Baltische Herrenhaus).

Sammuti talu elamng on aman-
 damng sellest aegjõrgust oma
 tõpmliken ilme, mis püsib kuni
 1850. aastani. ^(Lge)

Amlate lues aga tuub muutusi
 mõisaperioodi viimase, 19. sajandi
 osa. Need muutused toimusid
 nimelt mõisate loiehdamises

taluanalate arvel.

18. sajandi lõpu talumajam-
dusliku püüde puhul ühelt poolt
ja talurahva olukorra parandus-
püüete tagajärjel teiselt poolt,
püüdsid mõisnikud oma majo-
pidamisi laiendada ja talu-
maid ineste kätte kiskuda. See
aeg on karjamõisate asutamise
aeg. Seda aega võiks jagada:
1) talude ümberpaigutamise aeg
2) talude lõhkumise aeg.

1. Talude ümberpaigutuse aeg.
Selle aegse mõisate asutamine
kandis rahulist ilmet.

Talude ümberpaigutamise ajaks olukorra
juures oli talupoeg seotud kest-
valt maaga, ilme et teda saiski kuhu-
mujale paigutada. Neist asjaolu-
dest tingituna oli mõisnikul võet-
lemine raske hävitada arelat
ja selle asemel asutada mõisat,
sest pideti to ju siis talupoja
asetama mujale.

Talude ümber paigutamise ajajär-
 gue antati selde väikekavemaale
 järgmised mõisad:

Pävere, Kuningamäe, Mõhküla,
 Mälikvere, Luige, Nõmvere, Kalli-
 küla, Vosti, Kurgo, Luvilla, Väibla,
 Oin, Porino-küti.

Nende karjamaiste asemel
 ahud enam jäänud külad, mis
 aga ümberpaigutati teistesse
 küladesse. Need ümberpaigutused
 olid võimalikud tolleaegse
 sotsiaalse olukorra tõttu. Külas
 valitses ähine maakantamine ja
 mõnikul oli õigus maakanta-
 gate arvu suurendada oma arvaste
 jõule. Nii muutus asulapilt ühtlalt
 poolt mõisate levimisega, teisalt
 külade suurenemisega ja ümber
 asamisega karjamaadele ja
 metsamaadele.

2. Talude lõhkkumine.

See toimus pärast talurahva
püüdlaskmist, kui talumeses oli
vabastatud kõigest riidest
maaga ja talude ostuajal, kui
kõrvisnikud said õiguse eral-
dada talumaaosast enmale kuo-
tema maid, kuhu nad võisid ka
mõisaid arutada. Sel ajal kar-
ja mõisate arutamise huvi lõhkus
sagandeid taluisis. Mõisnikud
polnud enam tarvis kaalida maa-
harja saotusest, sest vanq küli-
ühiskond oli lõhutatud ja loodud uued
olud. Sel ajal arutati järgmised
karja mõisad:

{ Kamari, Porduvare, Klerisaare,
Anna, de, Läti, Kiti, Nabriku,
Väikehuige, Jäitsaare, Pärinaste
Saarevalje.

Endised üued hävitati ja elami-
nud pidiid kolima mujale.
Alli valide: kas rüumata maalt ära,
hakata mõisa moonakasse ehk
muretseda endale teine kult.

Kandikohtade anitamine
 Kantades parajat ilmapileku, mil
 talude müümisega sadandest
 saunitud kaotati maa ja elamis-
 võimalused. Teisalt sama sadan-
 ded kaotati talude lõhku mise
 taga järele amad kohad, mis tõi
 mõisa omanikud külakarjamaadele
 (Kõmari, Kamari; Lääs-Kelmi, Kõla)
 ja veristele mõisa väejaole ääres
 kandikolt, milliseid reuditi
 suvijaile väeja. Rendiis pidi
 kantiin mõisale teorigi teyem;
 milline oli rakuramatu abuseil
 keostatud.

Päale nute kandikohtade pla-
 neeris mõisa oma maal ulerale
 saunikutele karjamaad, et niivõrd
 amada edavat tööjõudu, Millisest
 mõisa põldele ahvadas puidus tulla,
 sest oli ju kaostatud teorigi, ning
 talud müüdi - et umale aga kind-
 lamalet hankida edavat tööjõudu
 selleks anteti kandikohad.

Küla kommunism.

Kaotleme seelä ühiskondelist ^{elu} vormi
 XIX. sajandi keskpaigu, ajale me
 püris too keskse ühiskonna
 korraldus oma viimseid päevi,
 et peatelt uumi anda vabale aren-
 davale vabatalu ajajärgule.

Teorjuse ajal valitset, nagu mai-
 nitid, ühine küla kommunism.

Kogu ^{talu} amlastik oli jaotatud üksiku-
 teks küladeks, kus valitset kommu-
 naalne pinnakamatusel alusaral. Põllumaa
 oli jaotatud küla-konna vabale, kune
 karjamaa oli ühiseks kasutamiseks.
 Küla-konnas jagunesid inimesed
 oma teotsemisalade järele järgmiselt:

- a, Talupidajad;
- b, Saunikud;
- c, Vallalised

vallalised" kutsuti neid külaelanikke,
 kes elasid talupidajate sugulasena talus,
 kasutades talu ruume jne; ametilt
 nad olid pulasiks ja tööturiks, elu
 käisid müüas teel või ulinele müügi
 vabakutse. Vallalised" olid endiste talu-
 pidajate vanad, äed ~~el~~ sugulased, kes
 talus nundinud ja üleskasvanud, ning
 kes polnud ande noliit suutnud
 muretseda.

Sellane rahvajagunemine oli tingitud põamiselt sukurast, et talu-
inimesed vliel seotud küla kornaga.

Kurgi rahvapriiksuse mine oli taime-
ning talu inimese oli isikliselt vaba, mis
muidugi taale kuht kuhu minna, ning
seleparast kestis too kerkage ne kam-
munaale traaditruuvel külleda,
kuni maatautusuhete umbrakujun-
damiseni.

Nii, küla põllu maade alles jaotatud talude
vahel, rahvaarvu suure ne despidid
muist rahvast jääma oma rünnita-
ludesse „kõrvalistene“. Mäsihiku loale
võis seerugune kõrvaline omale
külla ka majakesegi ülesteha ja küla
ühisest maatagavarast uudis maade
harida. Nii seletub saunskute tekki-
mine.

Ülaesitatut vaeja minnes seletub
ka uute talude juurdetekkimine.
Kui saunskue oli juba küllaet põlli-
maade ülesharitud, võis juurida valla
toda talude nimekirja. Põllu maade
sageda ne umbrakujunemine sele-
tab omale palet seda. Sellega seletub
talude juurde kujunemine küla rünni-
hikusse.

Kuna ümrik talude tekkimine on lähe-
dame maadlus elmisele, kus talu
antaja anna põlismetsa, harides
uudis maade ja antas sauna, mis kii-
jem aja jooksul kujunes taluks.
Sellest põlismetsa kujunemine
taludest jutustavad meile sõlilised
koha nimed; näit: Säwe, Täugali, j.t.

Kuna põlismeta taluamistamine talude
 arvu suurendajana ja seega ka am-
 lastiku ~~suurendajana~~ üldine
 kerkaja, ja vähe hiljem, kui elanikke
 veel vähe, metsamaad paein — siis
 hilisema aja (iseäranis XIX. sajandi algul)
 talude rühendamise aluseks on talude
 talude muistamine. Talude muistami-
 nest annab tuginistust kohapääl ka-
 gne, kampa rühmas asuvad talud.
 Ka ühe rühma sees kohanimed naabrus-
 ülevatel taludel reetavad seda, et need
 talud on kord ühest talust rühmuna.
 Seda tuleb reetade sellest, et üheskoor-
 mata maad tagavara ühtjuba lõpmend-
 ning inimesi maad harima paigutades
 sai ainult talude muistamisega —

Muude taluamlastiku pilt oli võrra tult
 erinev oleviku taluamlastiku pildist,
 iseäranis mis puustub külasumbi kütuse.
 Et ülevaadet saada taluamlastiku
 arengupildist, selleks vaatleme all-
 pool üksikasjalisemalt ^{taluamlastiku} taluamlastiku.
 Küla kommuniismi aegset taluamlastiku
 jagaksime:

- a, taluamlastikud
- b, Mõisad
- c, Linnalised amlad.

a. Taluasulad.

Kolministratiivset taluameestik ja-
gunes küladeks, mingune jaostus
ühtsuse ka talude rühmiti esinemisega.
Nii morfoloogiliseltki külad moodus-
tavad taluamlate võrgu üksikuid
liikmeid, mille keskses tihedam
tüvede rühm, ääritel aga hõre ümbr-
usk erak-ühestus.

Selline külade ühtlase jaotamine talu-
amestiku üksikute laadidega seletub
asulate kummalise tekkinisega asulade-
miselõu rühmitatuse jms.).

Amala kujult külad jagunevad:

1. küla sumbikuss

2. üksik ja erak-ühed.

3. küla s'eks.

1. Küla sumbik umakorda jagunes ka
sumbameks, või kalerealiseks, piklikuks
rida sumbikuss. Põlde neude või eri-
neda rühm valdamine, nagu haigustaid
(kõrre!), hõrjaid (kõrre!) j.t. - sumbi-
kuid.

Sumbameks (küla sumbikuss): selle vormi
moodustas küla talude rühm mis
koondunud tihedalt üksteise ligi,
ilma ühegi korra pārasusega (n.n.
küla sumbik & ka rida sumbik - küla sumbik!).

Sumbanlaid levisid peamiselt kare-
 maal, kus maastiku iseloom ei rai-
 maldanud mure ridajaid rühmitusi.
 Oleviku on säilinud seeryuse
 sumbanlana (exp. küla sumbikuna!)
 tüüpilisemalt Unakere sumbanla.
Rida sumbikud. Selle vormi moodus-
 tars samuti küla sumbik (talude
 tihedalt koondunud rühm!)/vaid selle
 kategooria, et sin õud koondunud tih-
 dalt mõne veskane või madaliku
 ääres, moodustades pehmiselt pin-
 liku, üle ehk kahekorse ridaja
 sumbiku. Rida sumbikud on ale-
 viku tõstamatusamlate ^{seelkäijad} järele.
 Nad on levinenud põldmaal, kus
 maastiku iseloom võimaldab talu-
 de anda veskante kallastele jne.
Üksik ja erakäänd levisid küla ääres
 aladele, üksikutel varitel jne, need
 ühtuvad oleviku üksik ja erakäändega.
Külased levisid samuti küla kesku-
 selt eemale, metsamaile jne, ning on
 samakujuliselt olevikuksi- (Peda kaseas)
 (Umbus' külas")

Jeneetiliselt on külasumblik amlavõ-
gu kõige vanem vso, ^{niisamuti ka} ~~lehtenud~~
küla algosaja päritud juba amla-
rõngu kujunemise ajast.

Üksik- ja erakõned aaga on hiljem
kujunenud ja päritud sellest ajast
kui munn ja põllustehtavalemaa oli
otsalõppenud külapesa ümber ning
nii need talud rüüsid amla vaid
elma külapesast, eraldatuna met-
samaale.

Külased on aaga tekkeel reegli-
noremad, tekkinud erakõnede ^{üks} ~~kuuse~~
amlad. / või üksikõnede mitmekord-
rest puuldumiseest.

Eluline selgitus rõõis üksikute amla-
tüüpide vanuse kohta; kui aaga
nõutuda selgitada üksikute amlate
^{kujunemist} ~~kuuse~~, siis tuleb meil mõndagi
huvitavat selgusele.

Huvitavalt selgub amlapildis, et
talud amlad kahekolupa kõrvuti;
jättes mehe, naaga oleksid nad
ühest talust rüüsnud (võhma 1814!!)
(Mälikvere 1814).

Saamuti erak- ja ührikkatelisäned
näitavad sellast pilti -

Lähemalt talude ajalugu uurides
selgub, et need kaheksa ühmas
aasad üned tüestis on puudolu-
mise tee ühest talust tekkimisel.

Nii on meil ette kujutatav amlas-
liku kujunemine ühelt poolt ja
sünkrite tekkimine teiselt poolt.

(Ka espool erinev selgitus amlate levimisest).

Talu üned.

Küla kommuniismi aegsed üned eri-
nerad tunduvad olevat ünedest.

Talleaegne talumajapidamine oli
lihtne ja väheke. Talus

Talus kasvateti vaid seda, mis amla
ülael pidamiseks hädasti tarvis:
vähe riisi, mõned lehmad ja lambad.
Talleaegsest talumajapidamisest
annab selge pildi talleaegne külvik-
kord, mis oli kolme põllu rüütemis:
a, kesa;
b, rukis;
c, suvili.

Paljud teada majapidamise mit-
mekeristumist, kui on seda oleminu
majapidamine -

On selge, et talumajapidamine illoo-
must, suuruselt ja mitmekesisusest
olevad ka ühe-küla ja mitmekesisus.

Huonestus. Elamusk oli suitsutare,
mille otsas unonatel huonetel oli kamb-
rik (Malina!), vanemates ^{huonetel} põlvind sedagi.
(muinasvorm!).

Elati rehetvas, kus ka vilja kuivatati.
Rehealune oli pääle viljapõu tal-
ve hobuste Talliks (ne seisvat hobuste
talli ei olnud olemaski).

Lante oli kaks ja nad seisisid kõrvuti,
jättes eustevalele kitsa karjaala.
Ühes laudas olid lehmad, teises lam-
bad ja varikad. Landa otsas oli ka
kõõlus ühegi panipaigaks.

Aitu oli mitu, need olid väikesed, ma-
dalad ruudikud. Vanemad aidad olid:
^{vanemad} Erikuga, uemad esikuta. Siin ka
ilma leuto ja tõisvilulise katusega
aitu (Umburis!). (II. osa, majaplaanid!).

Mitme aida erinevust tuleb seletada
"kõrvaliste" erinevusega talus. Need
kõrvalised olid olnud õngelased,
võllalised ehk abillid ja neil oli igal
oma ait - oma varanduse panipaigaks.
Nii tekkis mitu aita, mis seisisid üksteisega.

Ka saun oli alati ne huone, kus ka
kõrvalisi elas, ja põstküük ning keller.
Huoned olid kõik puust (keller kivist!),

olest täiskelpkatussega.

Hooned olid asetatud üksteise juures laia, moodustades avara hoovi eeste vaheli, mis oli veel hoonete vahelt püüratud taradega.

Tavaliselt aiamaa ümbritses ühe.

Küla ümbirkutes (mis sunnib - kui nida sunnib - küte juures!) aga hooned olid asetatud tihedalt kas ümber kitsa keskhoovi, või jälle hümikuse üksteise liigi, mis hoovi ümbritsedes hooned.

Kuna üksteise erakõnde juures hooned olid laiali pillatud avara ruumi tattu, ^{küla} ümbirkutes hooned kokku asetatud ruumi pundusel.

Revisand olid asetatud kas külla ehk aruol küla konna karjamaal (Umbusi?), eraldatuna taludest. Tavaliselt saunikuks olid ikka sarnuti küla ümbirkutes, nende talude ühe naabruses, kelle ühemaal saunikuks. (Vähem küla 1814. Pöse.).

Nagu tälepraxud ja jutustatud mälestuste
 rindlemine näitavad, oli saunikud küla-
 konnaühisõnne lapse võrreldumalt väga paig-
 monedes külaolus (Umbus, ainekere, (nõmavõrd) oli
 saunikud negi rohkem kui talustel.
 Huvitavaid kombeid aga oli saunikud saia-
 rohkem alnud, kus võimalust vähe ümber kaud-
 rete metsamaade põlluks harimiseks. (näit. Umbus,
 kus küla ümbitsevad ruud ja rabad ning teiste
 küla noorkondade piirid; samuti Aukeres, sin
 põlluks kellelki küla maa juba ülesharitud ja
 põle enam uut juuretutijaie võimalust maa-
 harimiseks). Sii näib seltsust kui too saunikute
 hulgeline tekimine ja püsimine saunikute
 rohkearvuse erinevuse ja säilinud põljesse
 on ka maisate laenuamine ja talude hõl-
 mine, ning mõisa taludest talude küla-
 maade karpimine mõise kasuks.

Muide, saunikud haridid samuti põlde,
 mida neil oli põldmaista „otjagudes“, mille
 nad olid ülesharinud aleana.
 Sellejärele oli ka saunikunede hoo-
 nestus ja huute jastus, ^{ilmet} sellejärele
 laadiline kui talunõudel, vaid selle
 vahel, et too põlluga seotud õue ilme
 oli saunikutel võrreldumalt väiksem
 kui talunõudel. Pääle väikese suitsu-
 tare põlmed saunikunues midagi sil-
 matorkarat, vast ehk mõni väike õue
 lühma ehk seajakks. Nii proppaan oli
 veel lihtsam, koosnedes suitsutarest-
 (luasest ja rehest üljakuivatatud miseks), ja
 sellestist vatist õueplatist.

6. Mõisad.

Küla kommunismiaegse mõisapiet
 ei erinevad palju eel-mõisate loetku-
 mise ajajärku mõisapietest. Erinevus
 enim vaid väikeses ulatuses, mis seotud
 vaid tulunduselise ilme erine-
 vusega, kuid on põhjust arvata, et
 see mõisapiet liiti si muutnud.

Nii valitakse küla kommunismiaegses mõi-
 sas vilja- ja lihalaoma korvatus.
 Vilja ei loetud välismaale, vaid tüütati koha-
 pääl ümber õlleks ja viinaks, mis viis läks
 turule - nii siseki välismaile.
 Õlle ja viinavabrikust lagastada davast
 jäämsed läksid loomadele toiduks.
 Sellepärast aga eel-mõisate loetumise ajat
 järgu lõpul valitakse mõisas enamat
 piimakarja pidamine ja põlluheinat
 korvatus.

Sellepärast on selge, et mõisatruustuse
 tulid juurde vaid suured heinaküünid.
 Ka kujunesid endised huoned ümber
 suuremateks ja avaramateks - vas-
 torraat piimakarja hoideteks.

Ka kujunesid küla kommunismiaegsed
 rehed ümber viljaküünideks, rehede
 asemele tulid viljakuivatid ja marina-
 kuivid.

c, linnaliseks amlad ja eniõued.
 Küla kommunismiaegsed linnalised
 amlad põlvnust ilmelt nii mitme-
 keristunud kui praegused. E rõe-
 sid ^{van} linnad ja linnalehikud (Põltsamaa)
 kuna muu amlastiku moodustasid
 maa amlad (talu- ja mõiõs amlad).

See line, lihtsaks ja selge jooneline
 olitundus küla kommunismiaegsest alu-
 korrast.

E rionedena esinevad küla kommunismi-
 ajal rabrikud (Rõisa ja Mõlask), keskid
 (ka tulinud) ja kõrtsid.

Kuna rabrikud Rõisale ja Mõlaskis sõi-
 lisid hilisemaks ajaks, praegused,
 nimelt tulinud ja kõrtsid kadunud.

Kõrte ams teede ääres igal pool.
 Mõrastes ams neid mitu - samuti
 kirikute juures. Põale nende kohtade
 kõrtsid asusid iga maantee ääres,
 igal 3-4-kilomeetril. Nende ülesanne oli
 flakkude voodide ümaja jne.

Tulinud ams samuti iga
 külas, ning tilleda nini - nende üles-
 anne oli jahujahvatamine -

III. Kabaasula aeg.

Asulate ümberkujunemine.

Pääle teoorjuse lõppu toimus valekordade ümberkujunemine sõtsaases olukorras, mis omakorda mõjutas asuleastiku ümberkujunemise.

A. Talude väljasirdumine külapesast. Talude astrajae toimus nurejooneline talude väljasirdumine külapesast, mis oli tingitud püüdest asetada õuerid nii, et iga üu oleks oma l krundid asendis, mis tingitud paktilisest nändest, alla asetatud nii, et maksimaalselt oleks roostatud õlle ja krundivaheline liiklemine. Väljasirdumine tõi võrratum muutuse asula pilti:

1. Väljasirdumine muutis asula kuju. Lühike küla iseloomulise rumbik- (rumbeliku rida rumbasule!)

amlate asemel tekkis uus, juba lähemalt maastiku iseloomust mõjutatud asulakuju.

a, Nuoremaa sumbkülapesade asemel
tekkisid ridaasulad. See teinuks
sel teel, et end. küla põldmaist
aeti krundidesse, vastavalt maas-
tikur ja pinnakasutusvõete
kohaselt. Tekkisid ^{nuorekrundid} ~~kõik need~~

kitastele, ent pikka aega vaartele;
rest krundid aeti kõik nii nuorele
vitta, et iga talu saaks põldu,
selle kõrval karja- ja heinamaad.
Nuorekrundidele omaselt kujunesid nii
ridaasulad ('Latkalu') ja hagnas-
lad ('Uue Saare jne).

b, Sumbridaasulate puhul väeja-
siire teinuks teistmugusena - asu-
late harvenedes siirdeõned kuendusid
põldmaistute äärde, põllu- ja karja-
maa vahele - kas ridaajalt, või kaar-
jalt. Sumrhuk sumbikus aruaint
õnedest jäid aga paigale ja
omandasiid tõstakrundid.
Kuna tavaliselt rida sumbikud
levisid kahel pool reemoni, siis rai-
sid tekkida põldmaistu kumbagins
äärde reely tõstakrundid ridaasula

sürdeäüedest - siis tekkis rõõp tustan-
dus amla (Rõsna). Tulejärele võis
kujuneda mitme nurgaseid amla-
norme. Tavaliseks amlakujuks sündi-
õnede tüümel kujunemisel rida tustandus
amlate putue kahepoolsega tustan-
dus amla, mida ümbritseb sündi-
õnede ring (Umbussijit).

Nüürii amlakujunemine toimus
teistvõrre varemase kui jüldmaale,
milline tingitud mastiku erinevusest
kumbagi maa.

2. Väeja sündumise mõju huonestusele.
Endiste suitsularede asemele ehitati
kivistnaga rehevõrkakambriid. Laidad
ehitati kivist.

Õue kuhu omandas uuemaegse
väljanõrgemise jne. Endiste tõiskep-
katuste asemele tulid poolkelyska-
tused.

Nüürii münetarid sündiõnede
münetarid traditsioonid ja oman-
dardid uued. Kanaal talud aga sündi-
litarid endise müneste kuhu, mis
muntus vaid ajajooksul vabal arene-
mises.

Saunikute kadumine.

Küla kommunismi kadumisega pandi alus ka saunikute kadumisele. Endised ^{kuul}lingimused olid kadunud, saunad kaotanud oma põlvema, mida nad harinud ja millest elatunud küla kommunismi ajal. Saunikute pidajad olid summutatud omale otsima teisi loobumise võimalusi, et end elatada.

Suurem osa saunikute pidajaid rändasid maalt linnadesse ja alevikesse, et võtta sääst paremaid eluvõimalusi. Siit ajast on päritud ka väjaraundamise hooaeg.

See saunikute hävinemine on kestnud kuni 1920. a. Sellest ajast peale aga hakkavad saunikuid ühest ^{ajast}giunde kuni — ürga juba vastava kuni.

Rohke hulk saunikuid kujunes ka proportsioon, s.t. nad omavahel talupidajaid, kelle maad nad ^{arv}harid mõned hektarid põldu, kahtades seda reudi alusel. Sellest on seletatav ^{küla kommunismist} säilinud saunikute püsimine kuni alevikuni.

Õuete arenemine.

Talumaala muutudes iseseisvaks, arenes ja täienes majandusliku jõukuse kasvades. Majanduslik jõukus omakorda mõjutas õuepilti suurel määral.

Kõige enam mõjus õuearene-
misele põllutulunduse arenemine,
-muutmine ja -mitmekesistamine.

Kui küla kommunisti ajal talu-
majapidamine pöördus vaid oma
hädavajaliste nõuete rahuldamiseks,
siis vaba talu majapidamises ei
rahuldatud sellega. Vaba talu
püüdis saavutada tulust, et
rõõmaldada ainelist heaolu
ja iseseisvust. Nendeks püüeteks
talumajandus otsis mitmeid
guseid teid.

Kerkisid esile uued põllu-
tulundusalad: 1) linakorvatus,
2) hobuste kasvatus 3) piimakarja pida-
mine.

Need tulundusalad aga nõuavad
vastavaid siseseadesid ja hooneid.
Nii hobuste kasvatustingib iseseisva
tallik^{ruumi}nemise. Hobustekasvatusega
kaasuv põlluküüna kasvatustingib
heinaküünide erinemise
ühepildis. Viljakasvatustingib
vastavaid viljaküüne ju.

Püüakarja pidamine ja eksport-
sigade kasvatustingib (see tuleb pärast 1920 a.)
võnalt poolt nõuab vastavaid
erilisi hooneid ja aedu.

(Puhaskant; põhuküün; ronniku-
ruum; püüakeldrid jt.).

Ka kultuuri edusammud mõju-
vad ühepildis. Nii endiste rehetä-
kambrate ja laudade elamute
asemele tekib eraldiisev elukoht,
selle ümber asuva ünnapuuaruga.
Elukoht eraldudes teistest vabaneb
ka rehipesuaks hooneks - ja sündub
oma asendiga põlvne. Juurvilja
ja kartulikasvatused tingivad
keldreid. Kõik need arvad moodustavad ühepildi
hoopisteisugusemaks kaitse elu- ja mela eden-
dab võnalt poolt tõrjunevad ehitustehnika.

Maa-asulate asend omandus suhteilt.
 Kui leida pilku ^{maa}asulate asendile,
 lähtudes maaomandus suhteilt, siis
 selgub meile palju huvitavat.
 Esiteks näeme, et endised mõis-
 sad on asetunud parematele
 põllumaadele, tõrjudes välja
 talu-asulaid ääremaadele ja hal-
 vematele kohtadele (Kõstla, Nõmme).
 Nii on mõisa põllund kõik pidevalt,
 kilomeetreid laiuvale väljale,
 neudel asulate mõisate ja kõrja-
 mõisatega (Kuningamäe, Anna, Nõmme).
 Talumaad on sellega võrreldes
 hoopis viletsatel soojas metsamaa-
 aladel. Veel viletsama asendiga
 on kaudikohad ja saunikasulad
 need on asutatud - säilitatud reis-
 tele sovaladele ja -äärtele, kust
 maaomanik ise enam tulu pole
 uskand saada otsekohese koruta-
 mise teel, ja nii teutis kaud-
 nikule ehk saunikule koru-
 tamiseks. Maastiku viletsusele vas-
 tavalt need kohadki vaesed ja viletsad.

Mäisad on kõige enam levinud põldmaa keskosas, kuna vesistel ääremaaladel süngimad taluamelad.

Muide, taluasulad asuvad ka
valdavalt ruuremaal, kuna
väikevõreline maastikuise loom
pole siia võimaldand elistada
nõia asendit.

Süski suurematel ruutel ning
mõisad armas-nagu ^{Suure} ~~Painaste~~
~~Painaste~~, Kolgajaurja Päärre.
Samuti üin vaibla.
See selgelt selvenustab mõisate
levimis piiride, niilist pole aparamuste
sundustad külakommuunim.

Kuoremaal taluasiulad asuvad
nii väikesel kuorel, kuna sau-
nikud ja kandikohad ka-
siingi asuvad hoopis väit-
sail kuorelammel, karjamaa
veertel. Muidugi talud, asudes nüüd
endistel mürsa väjadel, on unan-
dunud need suudsaad tingim-
used, mis olid mürsatel. Sellepär-
ast asundustaludel tulevik
arene mis võimalusi võrreldes
kuorel, kui vanadel taludes.

Linnaliste asulate kujunemine.

Üldist.

Küla kommunismi kadumiseega tei-
mus suur ümberkujunemine linnas
asulaelus. Seda mõjutas majandus-
lise ja tulunduslise olukorra üm-
berkujunemine. Endise kinnise ja
mõistat oleeva kodumajanduse
asemele tekkis vaba, ise seisevalla
püüde majandusolukord.

Endised küla kommunaalsed
tingimused olid hävitatud ja
asemele toodud uued.

Elanikkond maal on sunnitud
otsima uusi teid ja võimalusi
testamiseks, sest talude müü-
misega on hävitatud endised test-
seisvõimalused ja rakendatud
põllumaa kasutamise suurte ren-
tide ja maksuvormide tõttu.

Et end kuidagi elatada, katsu-
takse käsitööga õnne. Käsitöö-
lised koonduvad teatud kah-
vadesse, kust neil saadakse rahul-

olada tarvitajaskonda maalt
asutatakse linnadesse ja alevikesse.

Teisalt suurte liiklemisliinide,
raudteede ehitamisega kujun-
detakse ümber liiklemis suhted.
Raudteed toovad linnad maale
lähemale. Endiste kaugete liik-
lemissuunade asemel linnadesse
kujunevad uued liiklemissuunad
lähematerse raudteejaamadene.
Nendes väikestere liiklemis kes-
kustesse asuvad ka käsitöölised.
Endised kaugliiklemisele tähtsad
väimajad-kõrbrid kaovad taritajaj-
konna puudusel mis ka venekeelne
monopoli oigusega.

Raudteejaamadene ja mujale
keskustere asuvad kauplused
ja ametasutised. Kõik need
muutused kujundavad üm-
ber asulapildi - kaotades muist
asulaist (kõrbrid?), tekitades uusi
asulaid (kauplused-maalised sentrid,
alevikud, linnad); milliseid omakorda
täiendavad tärknev kultuur töö

(koolid, selts-majad!) ja ühistege-
vus (ühiskauplused) ning majan-
duslise ümberkorraldusega kaa-
ravad erivõimed (piimavabrikud jne).

Linnaliste ja erioo-asulate kujunemine ja liiklemis-sentrid.

Et selgitada linnaliste ja erioo-asulate
kujunemist ja nende asendit, ning
liiklemis-sentrite teket, selleks vaat-
leme üksikasjaliselt neid põhjusi:

Kuiigi igas talundis tegevus koondub
kruundis, ja õue vahel, siiski laiemalt
liiklemine toimub ka õue ja väeja-
sma õue asulate asulate vahel.
Mõnikord, kui valitakse ^{naturaal} majapidamine,
oli ka liiklemine suuremalt lihtsam.
Majapidamiste spetsialiseerumise
tagajärjel liikleminegi spetsialiseerus.
Madel seisab kaks majapidamisel liiklemist
võtanud:

- 1) Põllusaaduste turuletoimetamine
- 2, põllu majapidamiseks tarvis olevate
saaduste hankimine.

Nüü väiks liiklemist jaotada:

- I. Taluriline liiklemine, s.t. kruun-
di ja õue vaheline liiklemine.
- II. Taluväline liiklemine, s.t. liik-
lemist, mis tingitud faulturnar-
kete rahuldamisest.

I. Taluriline liiklemine tugib et-
tarbekohase õue asetusse kruundile,
mis tagaks maksimaalse prokti-
likumise talu eluvaldkonnas. Talust-
line liiklemine on tähtsaks majo-
riks õue asendine piimakas-
tusis. Taluriline jaguneb enamkorda

a, õueviline } liiklemine.
 b, õuevaline }
Õueviline liiklemine mõjub õue inese
 kujuse ja üheosalde vastastikkorralduse.
Õuevaline liiklemine toimub õue ja
 krunni vahel, ning mõjub üheosaldele
 krunnil ja ka õue ning selle üksteise
 osade suhetele krunniga.
 Toogamaade probleemid ja ümela kuju-
 neuise suhet selgitamiseks peõuante
 tähelepanu vaid taluvälisele liiklemisele.

II Taluväline liiklemine jaotame omakord:
 a, talust liiklemine s.t. natura produk-
 tide suhte toimeta mine - niis on see
 liiklemine väljua vaõliiklemine talust.

a₁ maaline talustliiklemine.

a₂ linnaline talustliiklemine.

Viimati eristatud liigitused määravad meile
 liiklemisruuma ja -isolu. Siin liikle-
 mine toimub linna ja talu vahel.

~~alaliigit~~ a₃ maaline talust linnaliiklemine

Viimane a₃-liik on meile tähtis juba
 kui liiklemis-sentrite kujundaja.

b, talluliiklemine - selle ülesan-
 dek on a-nete tallutoimetamine.

~~alaliigit~~ b₁ maaline talluliiklemine

b₂ linnaline talluliiklemine

b₃ linnast-maaline talluliiklemine

b, rühm on analoogiline a, rühmale.

Maalentalud on alati olnud meid
 orienteeruda liiklemisruumade rägast-
 tikus ja valemite luua, mis selgitab
 meile päämise liiklemisruum ja -isolu.
 Ühe rühmaga, too võimalik valem
 selgitab meile lähimast teatud alal
 liiklemise igakülgse olemuse.

Meile tähtis taluväline liiklemine sel-
 gitab talundi suhet välisilmaaga,
 selle ulatust ja iseloomu. S.t. kultuur-
 produktide hankimist ja natura produk-
 tide edasandmist ja teisi suhteid.

Selle liiklemis rühma (II) vastavalt
 on kujunenud liiklemis-sentrid - kohad,
 kuhu rihtitud ümbruskonna elanikke
 toiminguks.

S.t. järele nende liiklemis-sentrite
 olemuse selgitusele, selleks luuakse
 üksikuid liiklemis-üldjantes.

Esiteks vaatleme talustliiklemist (a).

a₁, ~~talust~~ talustliiklemine on sellane liiklemine, kus talust väljuv liiklemine pöördub maa enesega; see liiklemine hõlmab b₁ puhtmaalist talustliiklemist - mis võiks neid ühes vaadeldagi. Siin tegu puhttoimingu liiklemisega jne. Tavaliselt maalist liiklemist ~~et~~ ^{alust} (a₁ ja b₁) on pähte; rihtamatu rind, repad, rätsepad, kingsepad, pusepad; maatöenduskojad. Vastav kerkus and, mis kättesaadavas asendis - kas liiklemisteeda ääres ehk mõnes amlas jne.

a₂ ja b₂: talust linna liiklemine on talu saaduste otsekohe turuletoomine linnast; viljamüük, või, loomad, aiasaadused jne.

Linnaline talustliiklemisel tulevad linnasaadused talu otsekohe linnast, ilma vahepunktideta.

a₃: talustmaaline linna liiklemisel saadused, enne kui nad linna toimetatakse, kas töötatakse ümber ehk kuivatatakse, kust siis ühiselt linnatoimetatakse. Süüsed asutatakse: piimkarnie-
reid, ülesostukohad jne.

b₃: linnastmaaline talustliiklemine on analoogne, vastand a₃ - le. Nii liiklemine on küll maaline, ent kuandub linnast ja maa vahepunkti ümber; ning riinse liiklemise põhjuseks on linnast pärit alimate kultuurproduktide haakimine maalist keskpunkti. keskpunktidena on riin kauplused.

Kunagi a₂ ja b₂ olid linnavahelised liiklemised, mis olid need linnalised amlaid, tuetavad liiklemised. Sellepärast aga, on a₁ ja a₃ ja b₃ maalist liiklemist, mis on alusteks maalist seutrite tekkinisele ja selle arengumisele edasi linnalises amlas. Nendest liiklemistest seepärast meile ka maalist ja linnalised amlad suhe - linnamaja maa ja ümberpöördult; amlad meil peab olema skaala matemaatiliseks väärtuste arvutamiseks.

*1) Siin linnast tuleb mõista kõiki linnalisi amlaid: linnad, alad - alad, juba üleminekumid maa-
list seutritest linnalises.

Olles üleslugenud liiklemisliigid, võib
anda ükrinajalisele tagamaade
probleemi käsitlemisele. Et selgitada
tagamaade probleemi ükrinajaliselt,
peab selgitama igja koonduskoha
tagamaa (lähis). Neid ükrinajalisi
tagamaad, kaarte n.ö. üksteisele aso-
tades ja võrreldes, saame punktid, kuhu
kuunduvad teatud liiklemisruumad.
Kuid mitme liiklemisliigi ühised punk-
tid ongi meie otsitud liiklemiscent-
rid. Liiklemishüega järele liigutame need
sentreid kas maaliks ehk linnaliks.
(võttes arvesse ka liiklemiste tulemust).
Peab tähele panna, et üks sentri (üle liiklemis-
liigi sentri.) tunneb ka teine samma juu,
kui koht selleks ruudus ja tingimused
arendamiseks häid. Nii üldstatuse
suudate asenditega koonduskohas, ja
liiklemiscentreid igaks otstarbeks;
ning sellaste üldstatud kohtade
tekkib ikka enam ja enam uusi
sentreid - nii tekkib 3 maaline sentri,
see areneb ruudus kohas edasi alevikuks,
see võib areneda aleviks ja linnaks.
Tus koonduskoht on seda tähtsam ja
palj seda rohkem väe ja aatari
tulevikus arenebiks - mida rohkem
kuundub rida liiklemisest; mida
kättesaadavam koonduskoht, lähedus
teistele sentritele aga võib halvata
selle arengut juu.

Ida väikekaremaal kujunesid järg-
mised sentrid:

a, maalised sentrid.

b, Alevikud.

c, Linn.

x) nende liiklemisliikide järele ja taga-
maade ^{läheduse} ~~kättesa~~ ning sentrite kauguse
järele üksteisest võime väe arvutada
sentrite suuruse ja tähtsuse. Seda saame
teha maalint sentrint alates, kaudu alevite

a. Maalised sentrid.

Siia on kuundunud külapood, piimavabrik, külasapp, postiagentuur jne. -

Ida-väikevaaremaal erinevad järgmised sentrid:

Oiu - (siin sadam, pood, piimameierei, postiagentuur); isereisvana.

Lätkahu-Lalki; Kaavre; Adavere, Pajusi, Kalana, Lustivere, Umbusi.

Pääl Oiu mainitud sentrid on kohalised

1-2. kauplusega, piimavabrikuga ja postiagentuuriga; nad asuvad ^{ühes asuajaga} ~~küla~~.

Nendese sentrite teimub liinimine ümberkaudsetest asulatest postitavitate, masinast kaubust-jate ja igahommikuste piimatavitate-näol. Nende läheduses on ka kingsepp ja rätseppki jt.

Need sentrid suurenevad aegajalt ja muutuvad niisähtsaimaks, ehk säilitavad omi kohalise iseloomu - selle jä-rele, kuidas on sentri asendi tingimused.

linnadeis ja edasi linnades eraldada iga linnatüüp vaid nende loomuliku tähtsuse järele. Kuigi see muutub ah raske, siiski ta oleks absoluutselt täpne ja entaks mille iga asuajaga, tähtsuse ja iseloomu.

b. Alevikud.

Maaliste sentrite edasarenedes ja täie-
nedes ning oma ümber rahkem liiklemis-
kerkusi tõmmates, kujunesid alevikud
Dinukesse alevikuks on Ida-Täinerevemaal
Kolga-Jaani alevik, kuna aleviku
ilmeline maaline keskus on Kukemäe.

Kolga-Jaani alevik.

See on kirikualevik, koondunud
ümber kiriku.

Küla kommunismi hävimise ja
kirikud alid ainukesed kesksed
maal, kuhu ümber võis tekkida
alevik. See oli juba seadustatud
rahkearvuliste liiklemistele koo-
dumise ja. Kiriku ümber asus
enteks kool, siis praad, käsitöölised,
seelõimaja j.t. Hiljem asus siia ka
pank, agentide kontorid, post. jne -
kuni tekkis aleviku võrdlemis suur
alevik.

Prareon on Kolga-Jaani 43 elu-
maja; neudest on üleval aasta-
kümnel ehitatud 22 elumaja.

Kulga faanis oli 1922 - 178 elan. ja 23 majo.
 — " — — 1929 - 193 elan. — 43 —

Ettevõtteid:

Käsitöölisi 17 —

Äriid 10 —

Eriteadlasi 3 —

Kokku: 30 —

Kogu rahva arvust on

ametnikke, käsitöölisi ja ärimehi
 üle 60% - teised on tüüksed.

Päale ettevõtete on alevikus 8 organi-
 satsiooni, mis annavad oma liikmete
 arv ümberkaudsest tagamaast.
 nende istatud võrdluste järel selgub
 aleviku füsioloogiline ilme, mis on
 ettevõtjas - töölisilme.

Suuremaja rahvast tekitab tagamaa
 varustamisega kultuurproduktidega
 need on vahelkauplased ärid ja loomad
 käsitöölised. Vähem arv elanikke aga
 on tüelised, kes alevikus kasuta-
 vad vaid elu^{kohane} ~~aseme~~, alles aga teeni-
 tuses maale ümberkaudu, jne.
 väiksem elanikke tükitab aga ametnikke,

Kulga faani asendit ja arenemist
suudustab arival, et ta on
tähtsate maantee ristmel, kuhu
suunduvad niidia igalt ilmakaarelt.
Huvitav on märkida, et kulga faani
arenemine on toimunud põhimiselt
oleval aastakümnel. Esitatud
andmetest selgub, et alevik on
võrsunud juba kakskordseks sile aas-
takümne jooksul. Sedda niisugust
kiipet arenemislaos tuleb võrvida elu-
tingimuste muutusest, misline toimus
pääle ilma sõda.

Kukemäki.

See on samuti kiriku ümber kuju-
nenud, aleviku tunnusatega maaline seut.
Põhjuseks, miks see pole arenenud sella-
seks rahkearvuliseks hoonete ühmas,
on see, et Kukemäki ei oma hääd
asendit. Ta on vaid väikese maan-
tee ääres, ning tema tagamaa on
väike ja halvasti ühendatud kerku-
sega liiklemis teede pindudel.
See arival on jätnud Kukemäki vaid
väikeseks maaliseks seutiks.

Põltsamaa linn.

Kuna maalised sentrid ja alevikud
kujunenud alles pärast küla-kommunisti
kadumist, tabame Põltsamaa linna
juba vana keraegse lüüriamblana.

Ajaloolist.

Põltsamaa linn on kujunenud sama-
nimelise linnümber.

Põltsamaa linn ehitati 1272 aastal.
Orduajal kuulus loss Viljandi kumtuuri
võimkonda.

16. sajandil vaheldub siin vene, Rootsi,
ja Poola võim. On lühikest aega
hertsogi Magnusse residentsiks.

1621. aastal saab loss väepäälis
H. Krampellile kantamiseks.

Seitsmeteistkümnendama sajandi
lõpul lüeti lüüri läheduses üle 300.
saksa perekonna (nii on juba tolle
ajal Põltsamaa kallis suvamaal.
1703. aastal põletavad venelased linn,
ning hävines ka linnümbuses arv
osula.

Linn'i vabanduseks minnes ehitatakse
Põltsamaa loss uuesti: alles 1760-80-

Major Lauriga on seotud Põltsamaa
 tööstuslik-kaubanduslik õitseng
 XIX sajandi 70-90. aastail. Lauriga-
 tal süa portselani, tärklise, poudri,
 riide ja klaasivabrikud. (Kõika ja Meleski).
 Siin on esimene maaapteek, haigemaja,
 treumivaba eratüükikoda (Küa, Peterburi
 ja Moskva kõrval), kus andis A. S. Hilde
 välja arstiteaduslikku ajakirja.

Kuid XIX sajandi alguseks suikub too
 majanduslik puhang, ning Põltsa-
 maa vajub tagasi endisse surnud
 vaikusesse. Küla kommunismi lõppedes
 tabame Põltsamaa viletsaja väikese
 linnalevikuks, millisesse seisukorda
 ta oli langenud sajandi algul.

1864 aastal arvatakse linnas üle
 1000.-de elaniku.

Pääl küla kommunismi kadumist
 hakkas Põltsamaa omandama
 enam tähtsust, ning siit pääl areb
 süa elama enam rahvast käsi-
 tüülisena, kaupmekina, jne. -

1920 aastal saab Põltsamaa aleviõigused
 ja 1925 linnaõigused.

Kuna eelilmasõda saadi küla kom-
munismi hävimise Pältsamaa areng
oli takerdon, siis pääle 1920. aasta
algab linnale uus arengujärk.

1917a. lütarso siin 2000 inimest

1922- — — — — — 2100 — — —

1929 — — — — — 3079 — — —

Nendest võrdlustest paistab ettekuhe
silma Pältsamaa arengulugu.

Kuna 60-aastaga (1860-1920) - ~~lühik~~
alevik kasvab vaid kahekordseks ($\frac{2000}{1000} = 2$),
siis ühe aastakümne jooksul areneb
ta üle kolmekordseks ($\frac{3079}{1000} = 3$).

Pältsamaa korvamist illustreerib vist
või kujukamaet hoonestuse areng:

1920. a. 160. elumaja

1929. 235. — — —

See võrdlus aina kinnitab Pältsamaa
hüpet endisest suikuvast linnale-
vikust värskeks linnaks different-
seerunud ilmega.

Sest kuna enne ilmarõda amla
piirdus vaid teedevistmete ääriste
hoonestusega, siis oleval aastaküm-
nel

kerninud seentena kaks linnaoson
püstküliktänavates, ning toimu-
nud linnaline differentseerumine.

Ärila kuundunud turuäjaku ümber
ja sellest läbi valla linnitänava jätkule
lennipargi kohale, ning jõesaarele ja
fügeramaantee otsale — koondades
süa suuremad ärid ja ametaru-
tised (Pangad, post!). Vaid kohaliku
tähtsusega teitainete pood on levi-
nud ka mujale tänavaterse pideva
vööruna. Samuti tiida kuundunud
südalinna verkite ja elektrijaama näe
ning uue S.T.K. mitmekülgseid tehaseid
lennitaha. Ühe-Põltamaa mõisataha
kujunenud jahuverkid.

Kuna ärila ja ora tüolat kuundunud
kerkpidevalt kerklinna, ka käsitiis
ettevõtted jälgivad seda põhimõtet, aiimet
selle vahel, et nad ulatuvad ka
kaugemale linnakeskusest üksin-
tänavaterse, kus juba korterid on
levinud pidevana togapuissuuri.

Nii jääb mulje Põltamaa linnalinnast
differentseerumisest: ärila kuundi.

und linnakeskmesse, mida piirab
 puu mõrvidevart — selle taga laul-
 aga korterla pidera süüritte, katkes-
 tatud asinult kudastõnaraate kohalt
 ärilaniitidest, mis tunginud läbi
 puusüüriki kudastõnaraiaid müüde
 keskpäevalt linnakeskmeest.

Rahva Teotsemirala.

Kogu rahvaarvust 3079 on %%-

Kapitalist elavaid	6,9.
Ametist elavaid (ametnike pered)	6,9.
Õpilasi (maamet 3,4)	6,7.
Käsitöölisi	13,0
Vaorimehi	8,2.
Põllutöölisi	13,0
Teenijaid ja teenitöölisi	20,9
Kaupmehi	11,0
Tüürstureid	2,3
Arvestamatuid	11,1

— meo —

Enfaktud tabel iseloomustab alavini
 Põltsamaa füüsilise ilme.
 Võrdlusest selgub, et kogu rahvaarvust
 laugel 53,9 % töötavarahva arvele,
 kes teenib ülalpidamist enesele kaletuist

järgnärana on vanaikud/ettevõtjad,
kes moodustavad 21,1% kogu rahvast.
Kuna kolmandale kohale tulevad
ametnikud ja äriõrased 14,0 %-ga.
Sellest järgneb, et Põltsamaa on
tööraha linn, kes töötavad süsali-
selt, ehk valinud ainult eluame-
sina. Linna keandurid ettevõtjaskond
rahuledata vaid oma eluinkonna
tarbeid, sekka ka tagamaa oma.

Põltsamaa linnas kauplusi	94 —
nendest puht linnalised ärid	23 —
— — — Maalised —	6 —
teised linnakinnisosa hoidajad	65 —
Tüesturi (vabariik, kantslerikojad jne)	25 —

Eritatust selgub ilmselt, et ettevõt-
jaskonna suundumine: Kuna linna-
lisi kauplusi on helikordade vahel
kui maalisi, on teised ärid juhus-
liste ostjatega nii maalt kui
linnast. Nii puole Põltsamaal eriti
mõjuvat tagamaad, vaid see näib
olevat juhusline ja katkekind/niida
näitab ka allpool tagamaa selgitus).
Põltsamaa on vaid iseendaga pöördunud,

ise ennast elatar ja tõdvalt maaga
seotud väikelinn — kus elatakse
vaid sellens et pole kuskil mujal
elada, ja töötatakse selles, et end
toita — ilma et oleks kellelegi
erilist ülesannet ehk sihti, või ideaali.

Tagamaa.

Pilk tagamaade kaardile selgitab
meile, et meil pole Põltsamaa puhul
tegu kindlast tagamaast ümbritse-
tud kerkusega, mis enese teinud
viljakandva maa kesksuks.

Selgub, et too Põltsamaa linna
tagamaa on lodev, katkeline
n.n. turuline lähitagamaa, s.t.
Põltsamaa tagamaalt keendub
linna materjali rohkest linnast
tagamaale; linna nuke tagamane
on pamiine linna kahjuks.

Selle põhjuseks tuleks lugeda
asjaolu, et Põltsamaa linn on
valdatud suurematest raudtee-
liikleniiskinnidest, et ta pole üldse
ühendatud raudtee kaudu välismaaga.

Paarikümne kilomeetri kauguselt
 möödub Põltsamaast Pärnu-Tallinn-
 ja Valga-Tallinna raudteed, ja kuna
 Põltsamaal ise raudteeühendus
 puudub, siis haaranud mõlemad
 raudtee liinid oma mõjuvõim-
 kooja Põltsamaa tagamaa,
 politaades linna eesse suundumist
 nii põhja ja lõuna, raudteeäärse-
 tse alaviteise. Mõtleme ka suun-
 dunud maa lükkemine läänese-
 valt põhja ja idaservalt lõunasse.
 Lõunapoolt aga väljastli mõju-
 kond ulatub kogu faani alavikuni
 ja kagus Võrtsjärve kaudu ka lõun-
 mõjuvõim (muel!). Mainitud
 keskused politaavad kogu ala
 eestevahel, jättes linna eesse ilme
 maalise tuletupunktide.

Ning vööd maalt külge materjale.
 Vööd, püüa, väikevõim, jne Põltsa-
 maa, kuna suurimad maalised
 ostud, nagu ~~fah~~ püüvõetis, rammutoit,
 mol ja keeringas tuleb raudtee äär-
 sete punktide kaudu.

IV. Iseseisvusaegne asundamisjäre.

Üldist.

Kuna vabaasula ajajärge toimunud asundamisnähtused viiksid lõinud sajandi lõpuks, et olera sajandi esimesel aastakümnel veelgi puhkeda (Kui tulid ühistevõrse algel seltsile nähted amlastikku, ning kaupluste levimise) siis summaailma sõda pani seisma tolle tähtsava vaba-oma kultuuri loodud asundamise.

Teisalt, kuna eelmine kōis liimaliste amlate kohta, siis maa amlates asundamist üldse polnud mārōgata. Tõu oli riikuma talude väeja sindega, ning sel alal polnud mārōgata ningisugust elevust. Seda mitmel põhjusel:

1) Maaomandussuhted ei lubanud levineda taluamlateel, kuna talu-
maad ol' müüdid ja omanikud
neid kasutasid ise, kõik muu
põllumaa ol' mōssate kasutades.
Kus isegi ol' teatud piirevust mārō-
gata põllumaade laiendamise suunas.

2) elmisest tingituna agraarolud
olid asetatud raudseisse raamidesse,
mille tagajärjel võimatu oli end
maal asundada; sellepärast oli
tung linnadesse üpris pidev, kuna
põllenharijaid ründas väelja laia-
dele Venemaa väeljale ja pimedasse
kolopda ning Siberi patrikultuse, kust
pidi saadama kergema raskusega põllen-
maad. Kõige selle tagajärjel
oli suikunud maali asundamine.
Põõle harivate püssikohtade
asutamise-mida taluainud rõi-
maldasid oma maadele elva sajas-
di ^{esimesel} aastakümnel. (Anikveres!), et saa-
lutada nii püsside näol oma
tööjõudu põllen tundele.

Maa reform.

Kuna varjatud kujul siiski oli
suur ind rahvastikus määjärele,
siis oli see vene režiimiall vaipis-
tortud, ning see rõis peituda vaid
tuhandetes mõsamoona kate ahates
ja talu sulaste hingetõmmetes.

Kuid too nõue haritava maa järele
rahva massides väljendus 1917 a.

revolutsiooni keerises, kus tuhanded
rahvahulgaad otse kisendas selle
järele. Revolutsioon langes, ja
vaba põlvkond Eesti kujunedes aina
kasvas too maanälg. Seda muren-
dasid omakorda kümned tuhanded
optandid, kes põõranud tagasi
kommunistiselt Vene maalet - need
olid luamusest eudiseid, maanälg-
sed, kes rännanud kodumaalt
viletsate olude kiuste - otsema vür-
rasteet lagendikrudelt vmale
kodu uut, ja haritavaid maa.

Iseseisva kodu saabudes nad tahtsid
asuda tagasi kodumaale, haime
kodupinna. Ka eudiseid koha-
päälseid mõsamonakaid ja
talusmeheid olid hulga maa-
tahtjaid. Nii oli mitme verra
üleskõetud maaküsimus ja asu-
damis probleem.

Mõsate vürandamine oli selle
tagajärjeks ja põlluharjajale

jagamine. Et aga soovijaid vah-
kum oli kuni maad, siis toimus
asundus-omade kujunemine kahes:
1) Asundustaludeks ja 2, kõiitüü
kohtadeks (väikema põldjateks.)
Nii kerkisid mõisa väljale ^{mitmed} kümmed
asundus ühed, nää asundustalud kui
ka kõiitüükohtad.

Jõdu väikema maale asuvad 8
päämõisat ja karjamõisad jaoteti
samaselt asundustaludeks, põiale
Suusaare mõisa ja Pajusi mõisa-
nõudame.

Kokku moodustati 508 asundus-
talud ja 150. väikekohta.
Tavaliselt mõisate asendile on
asundustalud levinud põamiselt
põldmaale - kuni noorema neid
mõni kümmend. Sellepärast kannab
ka põldmaa suuresti ilmsed asun-
dus-omade iseloomu. Laialitele
mõisa väljale on koondunud
hajale: väikesed asundustalud
ruudikud, kest põldmaast. Siis
tavaliselt küla-omad vaid mõni aasere maie.

Päälis asundusamlate kujunenüst
toimus asundamine hoopealt kor-
linnades ja alevikes.

Kuna suured hulga jäis maa puu-
dusel riik ilma maata, mis
katsusid praegud luid asundada
linnadele ja alevikesse - murets-
des mis elavasse kohti ja ehitades
maju.

Ida väikeriigemaal sellased liimati
asundamine toimus Põltsamaa
linna ja Kelgafraani alevikku.
Põltsamaal kujunenid niiviisi alevil
aastakümnel kaks linnaosa
niist külastamaaoristikundena, muu-
dustades kogu aleviku hoonetusest
35%, mis on tekkinud alevil aasta-
kümnel.

Kelgafraani alevikku on see asun-
damine veel rohkem mõjunud
mis on alevil aastakümnel kuju-
nenud elanud üle 50%. Kogu aleviku
hoonetusest. Niist arvestat, et
selgusele jõuda talle iseseisvusa ja
asundamise suurus.

— Lõpp —

Annals

473538⁰